

Eski Türk Dininin Temel Özellikleri

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

“Rahmetli Hocam Prof.Dr. Bahaeddin ÖGEL’in Anısına Hürmetlerimle”

Özet

Türklerin dini diyebileceğimiz, ancak şimdiye kadar ismi hakkında bir belgeye rastlamadığımız, fakat kitabelerden yola çıkarak Kök Tengri inancı ya da dini olarak adlandırabileceğimiz bu itikatın temelinde; her şeyin yaratıcısı bir Tanrı’ya ve ölümden sonra yeni bir hayatın başladığına iman, öbür dünyada yiğitliklerin ve iyiliklerin mükâfatlandırılması, ölmüş atalara saygı, onlar ve Tanrı için kurbanlar kesilmesi gibi hususlar yatmaktadır. Buna bağlı olarak, mesela Asya Hunları her yılın mayıs ayı ortalarında Kutlu Atalar Mezarlığında kurban keserlerdi ve burada, çok şey borçlu oldukları atalarını (eçü-apa) andıkları gibi, Tanrı’ya da ilerideki günlerin bolluk ve bereket getirmesi için yakarırlardı.

Anahtar Kelimeler: *Eski Türk Dini, Türk Kültürü, İnanç.*

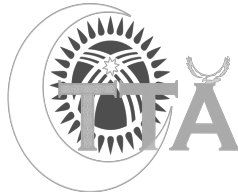
Basic Features of the Old Turkish Religious

Abstract

In the base of the faith which we could say Turkish religion and we have not seen any document about its name but we could name it as Kök Tengri faith or religion in the light of inscriptions, there are some issues as a God who created everything, a faith that there will be a new life after death, the reward of bravery and well-being in the other

---

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, sgomec@ankara.edu.tr. (Makale gönderim tarihi: 07.05.2019; Makale kabul tarihi: 11.06.2019)

world, respect to the dead ancestors, sacrificing for the ancestors and the God. Contingently, as an example Asian Huns sacrificed in Blessed Ancestors Cemetery on every May and there, as they commemorated their ancestors (eçü-apa) whom they owed a lot of things, they also prayed to God for the wealth and fertility of future days.

Key Words: *Old Turkish Religion, Turkish Culture, Faith.*

Din; belki takip edilen kutsal yol, inanç sistemi, bir itikadın uyulması gereken kaidelerinin bütünü şeklinde tanımlanabilir. Ancak bunun dışında din kelimesinin pek çok manası ve değişik dini inançlara göre de bir tarifinin bulunduğunu belirtmekte fayda var. Her insan şöyle veya böyle bir Tanrı'ya ya da dine inanır. Bu kişinin yaradılışıyla alâkalı bir şeydir. Dinsiz olduğunu, Tanrı'ya inanmadığını söyleyenlerin (ateist) bile, kendi kafalarında veya düşünce dünyalarında meydana getirdikleri bir Tanrı inancı olmuştur. Bir Altay Türk atasözünde: İnsan Tanrısız, kürk yakasız, millet yarasız olmaz, der. Dolayısıyla din; insanları birtakım yüce fikirler etrafında toplayan, kanunlar çerçevesinde iyiliği öven, haksızlık, kargaşa ve adaletsizliği engelleyen bir kavram olmakla beraber; haram-helal, cennet-cehennem düşüncesiyle de toplumu iyilik yapmaya sevk eder¹. Bu mefhum etnik toplulukların ve milletlerin eski çağlarda tabiatüstü güçlere duydukları hayranlıklarla başladığı için, bizim de her şeyden önce tarihin derinliklerine giderek, Türk milletinin gelenek ve görenekleriyle birlikte, yazılı olmayan törelerini de incelememiz gerekir. Ancak böylesine geniş bir çalışma neticesinde eski Türk dininin çerçevesi belirlenebilir.

Oldukça sık yer veya coğrafya değiştiren Türk milletinin gözden kaçmaması gereken bir vasfı da çok farklı dinleri benimsemesidir. Elbette Türklerin dışındaki milletlerden de ilk mensup oldukları itikatlardan vazgeçmeler söz konusudur. Fakat Türklerde buna daha çok rastlandığı inkâr edilemez. Bu bir zaaf mıdır, değil midir tartışılır;

¹ W. Radloff, *Türklerin Kökleri*, Çev. A. Ekinci-Y. Ünlü, C. I, Ankara 1999, s. 6; A. Küçük-G. Tümer-M. A. Küçük, *Dinler Tarihi*, 6. Baskı, Ankara 2015, s.32.

ama hakikat olan Türk'ün tanıştığı her dinle çok iç-içe olmasıdır. Temel dinler noktasından baktığımızda, Türk boylarının bazılarının Hristiyanlığa, bir kısmının Yahudiliğe, bir bölümünün de İslamiyet'e inanmasının yanı-sıra Budizm ve Maniheizm gibi felsefi inançlar da Türk dini hayatında önemli rol oynadı.

İşte biz burada tarihteki Türklerin esas dini olarak gördüğümüz, ancak isminin ne olduğunu maalesef tespit edemediğimiz, Kök Tengri itikadının temelinde nelerin yattığını belirlemeye çalışacağız. Her dinde bir tapınılan Tanrı ve bu Tanrı'ya ulaşmak için de bazı ibadet şekillerinin olduğu bir gerçektir ve eski Türk inanç sisteminde de herhalde Tanrı'nın birliğini kabul, namaz, kurban, oruç, hacc, ahirete iman, zekat ve sadaka gibi birtakım farzlar ile ona kulluk borcunu ödeme yolları var idi. Bununla beraber İslamiyet'ten evvel ortaya çıkmış Hristiyanlık, Yahudilik vs. Hâk dinlerin genel ilkeleri bile bugün ilk vahiy hallerinin çok dışında olduğu bir zamanda, elbette herhangi bir biçimde yazılarak günümüze ulaşmayan eski Türk dininin nasıl tatbik edildiğini tespit çok zordur.

Bunun yanı sıra yazılı ve sözlü kaynaklara baktığımızda, eski Türklerin tabiatta bazı gizli kuvvetlerin varlığına inandıklarına dair birtakım bilgilere de rastlamak mümkündür. Çünkü bunlar onlara göre kutsal (yani iduk) idiler. Tabiat güçleri ve varlıklarına itikat ile hürmet ise, hemen hemen bütün halk dinlerinde mevcuttur. Dolayısıyla fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, toprak, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar gibi tabiat şekillerine ve hadiselerine karşı hayret ve korkuyla karışık bir saygı hissi eskiden beri olmuştur, ama bunların içinde tapınılan tek bir yüce Tanrı vardır. Yani, insanlar bazan kendi yaptıkları nesnelere, bazan da yukarıda değindiğimiz üzere tabiat varlıklarını Tanrı yerine koymaya kalksalar da onların arasında daima bir büyük yaratıcı veya koruyucuya inanmışlardır². İşte buna binaen mesela ziraatçı kavimlerde daha çok bereket tanrıları olarak bazı kuvvetler bulunur. Savaşçı kavimlerde ise, zafer tanrıları birinci

² O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969, s.48; Y. Çavuşoğlu, "Eski Türk Dini", *Tanıtm*, 7/79, İstanbul 1986, s. 30.

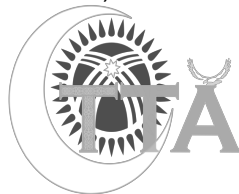
plandadır. Çoban topluluklarda hayvanların yavrulaması veya koyun kırkma zamanlarında özel törenler düzenlenirdi. Netice itibarıyla tabiat ve felsefi dinlerin bu gibi mahalli özelliklerine karşılık, yüksek dinlerde bütün cihana şamil olan hususiyetler vardır.

Türklerin dini diyebileceğimiz, ancak şimdiye kadar ismi hakkında bir belgeye rastlamadığımız, fakat kitabelerden yola çıkarak Kök Tengri inancı ya da dini olarak adlandırabileceğimiz bu itikattin temelinde; her şeyin yaratıcısı bir Tanrı'ya ve ölümden sonra yeni bir hayatın başladığına iman, öbür dünyada yiğitliklerin ve iyiliklerin mükâfatlandırılması, ölmüş atalara saygı, onlar ve Tanrı için kurbanlar kesilmesi gibi hususlar yatmaktadır³. Buna bağlı olarak, mesela Asya Hunları her yılın mayıs ayı ortalarında Kutlu Atalar Mezarlığında kurban keserlerdi ve burada, çok şey borçlu oldukları atalarını (eçü-apa) andıkları gibi, Tanrı'ya da ilerideki günlerin bolluk ve bereket getirmesi için yakarırlardı.

Buradaki ata mezarlığı ve yapılan kurban törenlerine başka bir pencereden de bakılabilir. Çünkü eski Türklerin yukarıda da vurgulandığı gibi varlıklarının sebebi olan Ulu Tanrı'ya yılın belirli bir gününde, önlere halkın en büyük yöneticisi durumundaki kağan bulunmak üzere, gidip kurban sunmaları bir nev'i Hacc ibadetini de çağrıştırmaktadır.

Bu hususla birlikte eski Türk itikadıyla, düşüncesinde din ve millet uğruna savaşmak, en önde gelen erdemlerden birisi olduğundan, buna binaen Türklerde başlangıç yıllarında bir "Alplık" ve daha sonraki çağlarda da "Alp Erenlik" müessesesi mevcuttu ki, bu da Müslümanlıktaki Gaziliğe benziyordu. Bunun dışında eski Türk inancının din adamlarının fonksiyonel yönleri, mesela kamların keramet göstermeleri, dertlere deva olmaları, günümüzde İslamiyet'le özdeşleşen "veli" kültünün değişik bir tezahürü olsa gerek. Ancak

³ Mesela merhum Ali Rıza Yalğın'ın tespitlerine göre; Toroslardaki Ayaş aşiretinin Boz-oğlan ve Kara-oğlan diye iki atası vardır. Eskiden aşiret senede bir kere bunlara adak kurbanı keserdi. A. R. Yalğın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, C. I, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 204.

İslamiyet'le birlikte bu ölmüş atalara karşı duyulan aşırı saygının yerini Hz. Muhammed, Ehl-i Beyt, evliyalar, kutsal mekânlar ve emanetler almıştır⁴.

Ayrıca Anadolu babaları ve dedelerinin çoğunun büyü-sihirden anladığına kaynaklar vurgu yapıyor. Dolayısıyla onlar bir yerde eski kam özelliklerini yansıtmaktadır. Fakat burada bir konuya dikkat etmek lazımdır. Kam veya şamanın göklere yükselmesi ya da yeraltına inerek Bay Ülgen ile Erlik'in huzuruna çıkması durumunu, peygamberlerin göğe yükselmeleri, meleklerle görüşmeleri ve ölüleri diriltmeleri gibi birtakım mucizeler ile karıştırmamak gerekir. Burada üzerinde durulacak şey, mucize ile keramet farklı olduğudur. Kamların mucizevî tarafları bulunmadığı gibi, onun Tanrı ve meleklerle konuşmaları Hâk din anlayışına göre mümkün değildir.

Din tarihi araştırmacıları ve etnologların Türk halkları üzerine yapmış oldukları incelemeler, kuzey ve eski Orta Asya kavimlerinde Atalar Kültü diye adlandırılan bir durumun bulunduğunu ortaya koymuştur ve bu itikata göre insanların ruhu öldükten sonra bile yaşamaktadır. Netice itibarıyla bu da bize eski Türk inanç sisteminde bir ahiret anlayışının mevcudiyetini gösterir. Ancak şu da gözden kaçırılmamalı ki burada ölmüş olan atalar, Tanrı mesabesine çıkarılmıyordu. Onların hatırlanması ve sevilmesinin gerçek nedeni, varlıklarının sebebiydi. Üzerlerinde yaşadıkları vatani kanlarını döküp, canlarını vererek, kendilerine emanet etmişlerdi. Dolayısıyla şehit kanlarıyla sulanmış vatan toprakları da (ıduk yir-sub) bu yüzden Türklerce kutludur.

Eski Türkler bütün ölmüş atalarına ve onların mezarlarına saygı göstermekle birlikte, özellikle devlete ve millete emeği geçmiş han

---

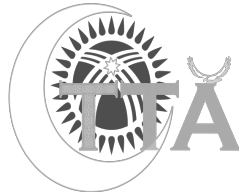
⁴ M. T. Liu, "Kulturelle Beziehungen Zwischen Ost-Türken und China", *The Central Asiatic Journal*, Vol. I, Wiesbaden 1957, s. 192; Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti...*, s. 151; A. Y. Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri*, Ankara 1984, s. 8; S.Gömeç, *Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 119; K. Erzurumlu, *Türklüğe Bakış*, İstanbul 2006, s. 112; *İbni-Mühennâ Lûgati*, Haz. A. Battal, 2. Baskı Ankara 1988, s. 7-97.

durumundaki yöneticilerin kabirlerinin yanından geçerken büyük bir ihtimamda bulunuyorlardı. Yaya iseler mezarın önünde eğilirler, atlıysalar aşağı inerler ve oradan uzaklaşana kadar da atlarına binmezlerdi. Dolayısıyla Türkler ata ve geçmişlerine öyle hürmetkârdılar ki, hatta onların mezarlarına yapılan hakaretler en şiddetli biçimde cezalandırılıyordu. M.Ö. 80’li yıllarda Proto-Mogol kavimlerinden Wu-huanlar, dedeleri Tung-huların güya intikamını almak için Hun hükümdarlarının kabirlerine zarar verdiler. Buna çok kızan Hun kağanı 20.000 kişilik bir ordu ile bu Wu-huanların üzerine yürümüştür. Mesela Attila’nın (Ata İllig) Balkan seferi de (442), Hun hükümdar ve beylerine ait mezarların, Hristiyan papazlar tarafından soyulması yüzündendir⁵. Devlet ve millet hayatındaki önemli kişilerin her şeyi mukaddestir ve korunması gerektiği inancı Türklerde daha sonraki çağlarda da sürdü. Nerde olursa-olsun Türk hakanlarının mezarlarının ziyaret edilmesi, gayr-i Müslim Türk camiasında kam yahut diğer din görevlilerinin ölülerine ve kabirlerine saygı gösterilmesi, İslam coğrafyasında ise yine evliya benzeri din ulularının mezar veya türbelerine gidilerek dualar okunup, dileklerde bulunulması, bunun bir işaretidir⁶.

⁵ B. Watson, *Record of the Grand Historian of China*, Volume II, Third edition, New York 1968, s. 164; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.75; S. Buluç, “Şaman”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, 2. Baskı, İstanbul 1979, s. 330-331; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara 1981, s. 253; N. F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, Çev. A. Bağcı, Konya 2004, s. 55; S. Gömeç, “Türk Tarihinin Kahramanları: 4- Attila”, *Orkun*, Sayı 52, İstanbul 2002, s. 42-43; M. I. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Çev. A. Batur, İstanbul 2004, s. 525, 535-536.

⁶ Mezara saygı geleneğine biz İskitlerde de rastlıyoruz. M. önce 6. asrın başlarında (513’ler), Perslerle bir muharebe içine giren İskitler onlara; “bizim ne şehirlerimiz ne de ekili tarlalarımız var. Bunlar yakılıp, yıkılacak diye savaştan korkmamıza gerek yok. Mutlaka harp etmek niyetindeyseniz, atalarımızın mezarlarına bir saygısızlık yapın da o zaman başınıza neler gelecek, görün” diyorlardı. Bakınız, Herodotos, *Herodot Tarihi*, Ter. M. Ökmen, İstanbul 1991, s. 226.

Buna bağlı olarak evvelce de belirtildiği üzere Türkler öbür dünyaya, ölümden sonra ikinci bir hayatın varlığına, yani bir tür ahirete (sakış künü) inanıyorlardı. O bakımdan ölüyle beraber bazı özel eşyaları ve altın, gümüş gibi değerli nesnelere, tabii ki bu kabirlere konuyordu⁷. Bunların bir benzeri olarak, birtakım İslam kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Hazarlar ve Oğuzların, mezarlarının bulunmaması için ölüyü ırmak yataklarına gömdükleri vakidir. Onlar ilk önce ırmağın yatağını değiştiriyorlar, sonra buraya bir mezar kurarak, suyu tekrar eski yatağına akıtıyorlardı.

Bununla birlikte Çin kaynaklarına bakarak, araştırmacılar 7. yüzyıldan önce Türklerde ölüyü yakma âdetinin olduğunu, 7. asırdan sonra da belki kendisini cennete götüreceğini ya da yine öbür tarafta üzerine bineceğini düşündüğü atıyla beraber gömme geleneğinin yaygınlaştığını söylüyorlarsa da⁸, böyle bir genelleme yapmak mümkün değildir. Ancak birtakım istisnai durumlar olabilir. Çünkü at bozkırlı Türk'ün her türlü ihtiyacını karşılayan bir canlı idi. Üstelik öyle kolayca büyüyüp, yetişmiyordu. Her zaman at eti yenmesi ya da her sıradan törende at kesilmesi mantık harici olduğu gibi, sadece hakan veya çok yüksek derecedeki devlet görevlileri belki de atlarıyla birlikte defnedilmekteydi.

Her insan topluluğunda olduğu gibi Türkler de ölümden hiç şüphesiz etkilenmiştir. İnsanın yaşarken birdenbire ölmesi, öldükten sonra ne olduğu, ikinci bir hayat var mı, yok mu; bütün bunlar insanların

⁷ İçerisinde kuvvetli bir İslami tesir gözükmesine rağmen, Manas Destanı'nda ölen yiğitlerin altın ve gümüşten yapılmış giyim-kuşamları ve atlarının da eyer takımları olduğu halde kendileriyle beraber gömüldüğünü görüyoruz. Bakınız, K. Yusupov, *Manas Destanı*, Aktaranlar: F. Türkmen-A. İnalet, Ankara 1995, s. 99.

⁸ Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasri*, Çev. M. Uyar, İstanbul 2016, s. 137; Liu, "Kulturelle Beziehungen...", s. 197; D.G. Savinov, "Etnokulturniye Svyazi Naseleniya Sayano-Altaya v Drevnetyurkskoye Vremya", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 1972, Moskva 1973, s. 342-343; İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesinden Seçmeler*, Haz. R. Şeşen, İstanbul 1975, s. 77; E. Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, Çev. H. Er, İstanbul 2011, s. 232-234.

dikkatini çekmiş, dolayısıyla bu duruma kafa yormuştur. Bununla beraber hiç şüphesiz sadece her şeyin yaratıcısı Tanrı'nın ebedi olduğunu da biliyorlardı ki, işte bu yüzden zamanı yaşayan, ölümsüz Tanrı manasına "Öd Tengri" diyorlardı.

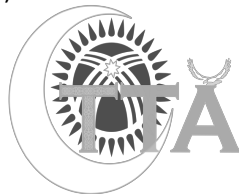
Ayrıca eski Türkçede "ruh, can" manasına gelen bir "tin" kelimesinin mevcudiyetinden haberdarız⁹. Bu aynı zamanda "nefes" demektir. Tin ile beraber bir de "sakış" adı verilen düşünce, yani aklın da varlığına inanıyorlardı ki; onlar ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçuşması şeklinde algılıyorlar, bazan öldü yerine "uçtu" diyorlardı¹⁰. Ancak bedeninin dünyayla ilgisi kalmasa da ruhun hâlâ yaşadığını da düşünüyorlardı. Belki de bazı mezar taşlarının üzerinde kuş motiflerinin bulunması bu yüzden idi.

Bugüne kadar kitabeler üzerine yapmış olduğumuz incelemelerde, altı yazıtta ölmek ve cennet yerine, biz "uçmak" terimine tesadüf ettik. Son zamanlara kadar Kazakistan'ın Sır Derya ve Turgay bölgelerinde ölen erkeğin mezarının üstüne en sevdiği atının kafatası mızrak veya bir sırık üzerine saplandığından bahis olunuyor. Ölüm yıldönümlerinde mevtanın yakınları en güzel giysileriyle mezarı ziyaret ettikleri gibi¹¹,

⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Çev. B. Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 339; *Derleme Sözlüğü*, C. X, Ankara 1978, s. 3934.

¹⁰ Prof. Dr. Saadetin Y. Gömeç'in 2003 yılında, Mogolistan'da Bilge Kagan'ın Anıt Mezarlığında bulunduğu resimli kiremitin üzerinde de muhtemelen bir yas töreni resmedilmiş olabilir. Burada atlarının kuyrukları bağlanmış, bir daire şeklinde at koşturan suvarilerin ok attıklarını da görüyoruz ki, belki de büyük âlim Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in dediği gibi, bu suretle Bilge Kagan'ın ruhu göğe, yani cennete uçuruluyordu. Ayrıca Kırgız Türklerinin ünlü Manas Destanı'nda, Kökötey Han öldüğünde; "ağzından gök rengi duman çıktı, gözünün nuru sönerek, bu dünyadan göçtü", denmesi de ilginçtir. Bakınız, Yusupov, *Manas Destanı*, s. 169; S. Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 202, İstanbul 2003, s. 30; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 286.

¹¹ Bu cenaze törenlerinde rastladığımız ilginç bir adet de buraya gelen bekârların kendilerine münasip eş bakmalarıdır (G. Kırilen, *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Ankara 2015, s. 223).

ölen için yerine getirilmesi lazım olan adetler bir yıl içerisinde tamamlandıktan sonra, yayı ve mızrağı kırıyorlardı. Bu parçalar da mezarın üzerine kakılıyordu. Böylece onların parçalarından ölenin ruhu göklere uçuyordu.

“Cennet” manasına kullanılan “Uçmak” teriminin varlığını Türkler Anadolu’ya geldikten sonra da sürdürmüşlerdir. 14. yüzyıl Alevi-Bektaşî ozanlarından Abdal Musa bir nefesinde şöyle diyor: “Yedi tamu bize nevbahar oldu – Sekiz uçmak ilindeki köydenüz”. Ayrıca 14-16. asırlarda Hacı Bektaş’a ait Makalat’ın çevirilerinde, Yusuf ile Züleyha Hikâyesi ve Yunus Emre’nin şiirlerinde de cennet yerine uçmak kullanıldığı gibi, 14. yüzyılın başlarında kaleme alınan Codex Cumanicus’ta “uçmak yolın bizge açtın” (cennetin yolunu bize açtın) bir cümle ile karşılaşmaktayız¹². Mesela, Hümayunnâme’de Temürlü hâkimi Sultan Hüseyin Baykara öldüğünde, “şunkar” oldu dendiği gibi, Er Manas da bu şekilde dünyadan ayrılmıştır. Bilindiği üzere şunkar da (sungur) bir kuştur ve yine Ömer Şeyh Mirza’nın ölümü vesilesiyle, Tarih-i Reşidî’de, onun da şahin (ya da sungur) haline geldiğine değinilmektedir¹³. Dolayısıyla bugün Anadolu’da da ölmek zaman zaman uçmakla ifade edilir ki, bazan bir insanın vefatı “kuş gibi uçtu” veya “uçtu gitti” diye anlatılır. Bunun en görünür delillerinden birisi, bugün Niğde ilinde bulunan Hüdavend Hatun Türbesi’nin üstündeki kuştur ki, bu belki Kut Kuşu ya da kişinin ruhunu Uçmak’a götüren kutlu varlıktır.

¹² Hacı Bektaş-ı Veli, *Makalat*, Haz. E. Coşan, Ankara 1971, s.1-111; *Tarama Sözlüğü*, C. VI, Ankara 1972, s. 3891; K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Çev. K. Aytaç, Ankara 1992, s. 2; *İbni-Mühennâ Lûgati*, s. 68.

¹³ Gülbeden, *Hümayunnâme*, Çev. A. Yelgar, Ankara 1944, s.118; Yusupov, *Manas Destanı*, s. 271; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, Çev. O. Karatay, İstanbul 2006, s. 344; K. Erzurumlu, *Gerçeğe Hu Diyelim*, 2. Baskı, Ankara 2007, s. 128.

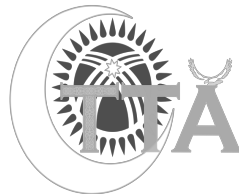
Bununla beraber herhalde eski Türklerde ölümün işareti baykuş idi ve eski Türk kitabelerine baktığımızda ölmek yerine “adrılmak” ile “kergek bolmak”¹⁴ fiiline de yer verildiğini görürüz.

Yine bütün Türkler ölümü Tanrı'nın bir takdiri olarak karşılarken, ilahi yaratıcının mekânı şeklinde düşündüğü gökte, her canlıyı temsil eden bir yıldızın olduğuna inanmış ve ölen bir kişinin ardından söylenen “yıldızı kaydı” ya da “yıldızı düştü” cümlesine her Türk boyunda aşağı-yukarı rastlanılmıştır¹⁵. Ayrıca ölüm hiçbir vakit hoş karşılanmadığından dolayı, ölmek fiilinin kullanılmasından mümkün olduğunca uzak durulmaya çalışılmıştır.

Bunun yanısıra tarihi kaynaklara baktığımızda, bazan eski Türklerin evlerinde atalarının suretlerini tasvir eden tözlere (kugurçak, korçak) rastlanılmıştır. Mesela, 13. yüzyılın ikinci yarısında Mogolistan'a giden elçi Wilhelm Rubruck, bir Uygur mabedinde puta benzeyen birtakım tözler görmüş ve putlar nedir diye, onlara sormuştur. Uygurlar da bunlar tanrı tasvirleri değil, içimizden biri öldüğü zaman yakınları onun suretini yapar ve tapınaklara koyar, biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız, şeklinde cevaplamışlardır. Yani bu durumun ne totemcilikle ne de şamanlıkla bir alâkası yoktur. Ancak ölümün ardından bazı diğer kavimler, ölen kudretli insanları sonradan ilahlaştırıp, yarı tanrı haline sokacak kadar ileri götürüp, onların tanrı-heykellerini dahi yapmışlardır.

¹⁴ L. Cahun, *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896, s. 59; R. M. Mustafina, *Predstavleniya, Kultı, Obryadı u Kazakov*, Alma-Ata 1992, s. 97; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 524, 536; S. E. Hegaard, “Some Expression Pertaining to Death in the Kök-Turkic Inscriptions”, *Ural-Altaysche Jahrbücher*, Band 48, Wiesbaden 1976, s. 89-113; S. G. Klyāstorniy-T. Sultanov, *Türk'ün Üçbin Yılı*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 62; O. M. Khomushku, “Shamanism as a Worldview Basis of Ethnocultural Traditions of the Peoples of the Sayan-Altai in Present-Day Society”, *Humanities & Social Sciences*, 1/3, Kızıl 2009, s. 96-97.

¹⁵ Türkler arasında yıldız kaymasına, “yıldız çavmak” veya “şeytan taşlama” da denmektedir. Bakınız, *Derleme Sözlüğü*, C. II, Ankara 1965, s. 1095; *Derleme Sözlüğü*, C. V, Ankara 1972, s. 3767.

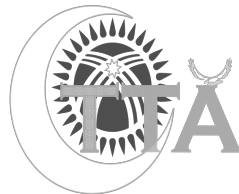
Üzerinde durulması gereken bir başka husus ise; din tarihçileri her ne kadar totemizm, animizm, naturizm vs. bir şekilde, dinde evreler ortaya koyuyorlarsa da Semavi bir itikadın insanlığın yaradılışından itibaren varlığı zaten bugünkü kutsal kitaplar neticesinde anlaşılıyor. Dolayısı ile Tanrı, vücuda getirdiği insanı cemiyet hayatına alıştıran, ona uyması gereken kuralları da vazetmiştir. Bu durumda ilkel din düşüncesinden mükemmele gitme gibi bir şey söz konusu olamaz. Totemizm, animizm, naturizm biçiminde sıralanan bu itikatlar herhalde Tanrı buyruğunun unutulması veya insanların yoldan çıkmaları (azmaları) sebebiyle meydana gelmiştir.

Netice itibarıyla bu açıklamayı özetlemek gerekirse; insanoğlunun yaradılışı ve cemiyet haline gelişi esnasında tek bir Tanrı inancı vardı. Ancak daha sonraları kişinin korku ve sevinçlerine bağlı olarak tanrılar veya değişik suretlerdeki Tanrı düşünceleri ortaya çıktı.

Bunların dışında başka bir örnek de mevtanın daha mutlu yaşayacağına inanılan birtakım Hint-Avrupa topluluklarında ölünün mezarına eşyaları konur, hatta önemli kişilerin akrabaları da öldürülerek yanına gömülürdü¹⁶. Türk tarihinde böyle bir hadiseye rastlamak pek mümkün değildir ve bazı kaynakların zorlanmasıyla ortaya atılan iddialar da ispatlanamamıştır¹⁷. Belki böyle bir durum Mogol geleneğinde söz konusu ise de (Çingiz ve onun soyundan bazı kişilerin vefatının ardından hizmetçilerinin de onlarla birlikte

¹⁶ Bazen mezarlara erkeklerin uzatılmış, kadınların da ayakları hafifçe karnına çekilmiş şekilde gömülmeleri yanı sıra, zaman zaman da başlarının altına herhalde saman dolu yastık konuluyordu (C. Balint, "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988, s. 38-39). Bu şekilde gömülmenin örneğini, Moğolistan'ın Altanbulag ilçesinin Selenge Müzesindeki, ülkede rastlanan Hun dönemine ait ve atıyla birlikte defnedilen en uzun insan cesedinde görmek mümkündür.

¹⁷ Çince vesikalarda, "Hunlarda ölen bir kişinin peşinden onlarca kişi takip ederdi" cümlesi, sonraki zamanlarda "defin esnasında yüzlerce kişi öldürülerek gömülürdü" şekline dönüşmüştür. Bakınız, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 292.

öldürüldüğünden bahis olunuyor), bu vaziyeti doğrudan doğruya Türklerle ilişkilendirmek ne dereceye kadar ildir, bilemiyoruz.

Bu arada Kuzey Avrupa topluluklarının kutsal hayvanları domuz için yaptıkları törenlerde insan kurban ettikleri söyleniyor. Eski Kitanlar¹⁸, savaş bittikten sonra düşmanlarından birini getirerek, ruhunu kurban olarak sunuyorlardı. İnsan kurbanı esasen Sami kavimlerinde de ehemmiyet taşıyordu. Arabistan'ın kuzey bölgesinde bereket ile ilgili olarak, tabiatı yöneten tanrılara insanlar kurban verilirdi. Tanrının hiddetini yatıştırmak için Cahiliye devri Araplarınca en kıymetli evlat olan erkek çocuk takdim olunurdu. Hz. İsa'nın insanlığı kurtarmak için kendisini feda ettiği telakkisi gibi, İslamiyet'te kutlanan Kurban Bayramı, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'in kurban olması hikâyesidir.

Dolayısıyla yukarıda üzerinde durulan insan kurbanı, bozkır kültürünün değil, ziraatçı toplulukların bir geleneğidir. Bu mühim noktayı dikkate alan tanınmış kültür tarihçisi W.Eberhard, Türklerde böyle bir adet mevcut bulunmamış ve hatta Türkler kendi hâkimiyeti altında yer alan bazı kavimlere insan kurbanını yasak etmiştir¹⁹, diyor.

¹⁸ Kök Türkçe kitabelerde "Kıtany" şeklinde geçen kavim adı, Çin yıllıklarında "K'i-tan" diye transkripsiyon edilmiştir. Kitanların Mogol ve Hsien-pilerden olduğu yolunda görüşler varsa da, araştırmacılar onların kuvvetli bir Türk tesirinde olduklarını, özellikle Uygur devlet teşkilatını aldıklarını bildirmişlerdir. Kök Türkçe yazıtların Kıtany ismi daha sonra Kıtay'a dönüşerek, özellikle Mogol, Rus ve Müslümanlarca Çin karşılığında bugün dahi kullanılmaktadır. Bakınız, S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 41.

¹⁹ Mesela Çin tarihindeki ilk sülalelerden birisi olan Shanglar devrinde (M.Ö. 1450-1050) mahsulün bereketli olması için toprağa kurban vermek gerektiği sanılıyordu. Bu yüzden Shang devletinde pek çok insan kurban etme usulü vardı. Bazı bölgelerde ilkbaharda, başka köylerden adamlar avlanır, toprağa kurban olarak sunulup, öldürülür ve parçaları tarla sahiplerine dağıtılır, onlar da bunları gömerlerdi. Türk tesiriyle insan kurbanı yasaklandığı halde, M.S. 11. asra kadar Çin'in çeşitli yerlerinde gizlice bu âdetin sürdüğü görülmüştür. W. Eberhard, *Çin Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 61; W. Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *DTCF. Dergisi*, 1/4, Ankara 1943, s. 21; Ebu Bekr-i Tihrani,

Tarihi kaynaklardan öğrendiğimize göre, eski Türklerde en önemli kurban, bozkırlı Türk'ün en çok kıymet verdiği hayvan at idi. Orta Asya'nın Türk bölgelerinde, özellikle Altaylardaki kurganlarda, birçok at iskeleti bulunmuştur. Hatta çok ilginçtir ki, bugünkü Kazak ve Kırgızların bazılarının Kurban Bayramı'nda dahi atı kurban kestikleri söylenmektedir. Kurban olarak seçtikleri atın etinin yenmesi de Türkler tarafından sakıncalı görülmemiştir. İslamiyet'e geçtikten sonra bile bu durumun sürdüğü anlaşılmaktadır.

Netice olarak; eski Türk dininin bir diğer şartı da tek yaratıcı ve ölümsüz Tanrı'ya ulaşmak için kurban kesmektir. Bu kurban ayinleri ise toplu veya bireysel şekillerde olabildi.

Bu arada eski Türkler ölüm halinde yas törenleri düzenler, bu sırada acılarını dile getirmek için bağışarak yüzlerini, gözlerini çizerlerdi. Herhalde bu zamanda saçlarını kesiyor, cenazenin ardından başları açık gidiyor ve kafalarına da toprak atıyorlardı. Kaynakların yazdığına göre, Emir Temür'ün cenaze merasimi sırasında da aynı hadiselerin yaşanması ilginçtir. Türk-Hun devrinden beridir süregelen bu gelenekler, muhtemelen Hunların batı sınırlarındaki bir kabilesi olan İskitler²⁰ anlatan Herodotos'un tarihinde de zikredilir. Geç dönemlere

---

Kitab-ı Diyarbekriyye, Çev. M. Öztürk, Ankara 2001, s. 120; L. N. Gumilev, *Hunlar*, Çev. A. Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 49; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası*, Ter. Mahmut Kemal Bey, Haz. F. Hacısalihoğlu-İ. Aslan, İstanbul 2018, s. 76.

²⁰ Özellikle batıda yaygın olan bir kanaat; Asya ve Sibiry'a da bulunan bütün Milattan önceki kurgan ve sanat eserlerinin İskit-Saka dönemine ait olduğudur. Dolayısıyla zamanı tam belirlenemeyen ne varsa İskitlere mâl edilmektedir ki; kimliği üzerinde tartışmaların hâlâ sürdüğü bu topluluğun da Türklüğü yolunda az da olsa iddiada bulunanlar mevcuttur. Bizim araştırmalarımız ve tahminlerimize göre, İskit-Saka diye anılan bu halk Türk-Hun birliğinin bir üyesi olup; tıpkı Kök Türkler çağında Hazarlar nasıl bu devletin batıdaki uç beyliğini yapmışlarsa, onlar da Türk-Hun Devletinin hudut bekçileridir. Kök Türk Kağanlığının zayıflamasıyla beraber, Hazarların kendilerini göstermeleri gibi, İskit-Sakalar da belki ortaya çıkan otorite boşluğu sebebiyle Türk-Hun siyasi teşekkülünün batısında faaliyetlerde

ait başta Kök Türk Yazıtları olmak üzere²¹, diğer kaynaklarda da bunlar hakkında bahisler vardır. Bu törenlerde sıgıtçı denilen özel ağlayıcılar ve yas tutucular da görev alıyordu. Bunlar bilhassa kadındır. Bunun izleri hâlâ Türkiye Türkleri folklorunda da yaşamaktadır. Fakat bu geleneklerin günümüzde artık biraz değiştiklerine de şahit oluyoruz. Belki de buldukları coğrafya ve kültürlerin bunda tesiri var²² ki, mesela Tuvalıların bir kısmı Moğolların yaptıkları gibi cenazeyi dağlara bırakıyorlar. Onlar, herhalde bu şekilde öbür dünyaya daha çabuk gidip, Tanrı'ya ulaşacaklarına inanmaktadırlar.

Geçmişte ölen kişi için bir çadır hazırlanır, üstüne kara veya gök bez bağlanırdı. Günümüz Kazak-Kırgızlarında olduğu üzere evin yahut çadırın dışına kilim asıldığı gibi, şehir hayatının yaşandığı yerlerde evlerin bir odası veya bölümü mevta için ayrılmaktadır. Bazı Türk gruplarında ölünün mezarı başında ateş yakılmasına benzer bir şekilde, belirli bir müddet bu cenaze evi ya da çadırının içerisinde ışık olursa da ocağın yanması makbul karşılanmaz²³. Bu yüzden, bütün Türk Dünyasında ölü evine komşular yemek getirir.

---

bulunmuşlar; Grek-Yunan kaynakları da yeterince tanıyamadıkları Türk devlet yapısı yüzünden onları ayrı birer devlet olarak algılamışlardır. Bunun yanısıra bütün Latin-Bizans tarihlerinde Türk soylu halklara Hun ya da İskit denmesinin mutlaka bir sebebi olmalıdır.

²¹ Bakınız, *Bilge Kagan Yazıtı*, Güney tarafı, 12. satır: “Bunça bodun saçın kulakkın...bıçtı”.

²² Esasında bu tür yas geleneği, ölenin ardından feryat-figan etmek, sagu yakmak bütün Türkler tarafından hâlâ sürdürülmektedir. Bununla birlikte söz konusu geleneğe İskitlerde de rastlanması ilginçtir. Bakınız, Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 211; *Tarama Sözlüğü*, C. V, Ankara 1971, s. 3245-3246; H. İ. Şahin, “Balıkesir Çepnilerinde Ağıt Geleneği ve Ağıtçı Kadınlar”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Ankara 2011, s. 179-194; A. Yağlı, *Timurlu Devleti Teşkilatında Vezirlik Kurumu*, Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 85.

²³ H. N. Orkun, *Türk Dünyası*, İstanbul 1932, s. 136; Yalçın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, s. 60-61; G. Demir, *Isparta-Gelendost Yöresinde Eski Türk İnançlarının İzleri*, DTCF. Bitirme Tezi, Ankara 2010, s. 15.

Bu defin merasiminin tarihteki bazı uygulamalarıyla alâkalı Çin yıllıklarına baktığımızda, cenazenin çadırda bir müddet bekletildiğini görürüz. Mevtanın oğulları, torunları ve yakın akrabaları kurban keserek, bunları ölü çadırının önüne bırakırlardı. Bunun ardından birtakım akrabaları atlara binerek yedi veya dokuz kez çadırın etrafında dönüp, sonra içlerinden biri yüzünü bıçakla çizerek yas törenini başlatıyordu²⁴. Belgeler ölünün gömülmesi esnasında da bunların tekrarlandığını ve bu kişi bir alp ise, sağlığında öldürdüğü insanlar kadar kabrinin önüne balbal dikildiğini söyler. Kurban kesilen atlardan birinin başı da bu balballardan bir tanesinin üstüne konuyordu ki; Sibiryâ'da hâlâ definin ardından mezarın etrafında dönme geleneği sürmektedir²⁵.

Müslüman veya başka dinden bütün Türklerde erkek ölüyü erkekler, kadını da kadınlar yıkar ve mezarı genellikle aileden biri kazmaz. Daha çok komşu veya köyden birileri bu işi üstlenir. Eskiden yüksek dereceli kişiler ipeğe sarılarak veya çok güzel elbiseleriyle gömülürdü. İlginçtir ki yakın zamanlara kadar Müslüman Türkler arasında da giysi ile kabire konulma geleneğinin yaşadığına rastlanılmaktadır. Anadolu'nun bazı yerlerinde hâlâ ölenle beraber yatak-yorgani ve ziynet eşyalarıyla, en sevdiği yiyeceğinin mezara konulması âdeti yaşamakla beraber hem Asya hem de Avrupa'daki Türk kabirlerinin içerisine ölüyle birlikte yiyeceklerin de bırakıldığını yapılan arkeolojik incelemeler bize göstermektedir. Yazılı belgelerde de buna dair kayıtlar mevcuttur ki, İbn Fazlan ölen Oğuz beylerinin ellerinde bir kase içkiyle gömüldüklerini belirtir. O böyle bir töreni özetle şu şekilde anlatır: Aralarından birisi ölürse onun için ev şeklinde

²⁴ Bugün bile bütün Türk Dünyasında ölene karşı saygı ve acıyı göstermek için saç yolup, yüz yırtma geleneği sürmektedir ve yakın zamanlara kadar Kazak Türkleri ölenin hatırasına, vefattan aşağı-yukarı bir yıl geçtikten sonra "bayge" denilen at yarışları düzenlemişlerdir. Bakınız, H.Devrişeva, *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 126.

²⁵ L. Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", Çev. E.Sarıtaş, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı 4, İzmir 2000, s. 363.

büyük bir kurgan kazarlar. Cesede elbise giydirir, kuşak bağlar, yayını da koluna asarlar. Ölünün yanına bütün şahsi eşyalarını koydukları gibi, eline içinde kırmızı olan ağaçtan bir ayak (kadeh) verip, önüne kaplar içinde yiyecek ve içecekler bırakırlar. Kurganın üzerini kapatıp, üstüne tümsek yaparlar. Arkasından eğer mevta zengin ise yüzlerce hayvanı kesip, ölü aşını yerler. Hayvanların derileri kurganın (mezar) etrafındaki ağaçlara asılır. Onlar mevta cennete giderken bineceği hayvandır. Bu kişi sağlığında yiğitlik edip adam öldürmüş ise, bunların suretleri ağaç veya taştan yontularak, mezarın önüne dizilirler ki, onlar cennette ölene hizmet ederler. Bugün dahi Kıpçak sahası Türkleri ölünün defni için “söyüğü koyuntu” derler. Birtakım Türkmen-Oğuzlar genç yaşta vefat eden adamın atını süslerler, üstünden çıkan elbiseyi de bir ağaca giydirirler. Aşiretin kadınları bunların önüne geçip ağıt yakar²⁶. Bu ağıtlarda daha çok ölen kişinin iyi yönleri ve kahramanlığı ya da iş bilirliliği övülürdü.

Ayrıca ölenin atının kuyruğu kesilerek, bozkıra atılırdı ki, eski Türkler buna “tullama” diyorlardı ve “dul kalmak” da bununla alâkalıdır. Mesela 1920’lerde açılan, Altaylardaki Pazırık Kurganında bulunan on atın da kuyruk, yele ve toynaklarındaki kılların kesilmiş olduğu görüldüğü gibi, Noyon Ula Kurganında da kesik insan saçlarına rastlanmıştır. Bu durum bir yana söz konusu kelimenin aslı bugün de Türkçemizde kullandığımız “tol/tul/dul” sözüyle ve belki de kismetin bağlanmasıyla alâkalı “tolamak/tolanmak”, yani bağlanmak fiiliyle ilgili olabilir. Mesela İç Oğuz’a Dış Oğuz’un İsyan Etmesi, Beyrek’in Ölümü

²⁶ K. Y. Bailey, “Funeral Archeology and Avar Culture: Old Excavations Yield Serial Data”, *Journal of Field Archaeology*, 5/4, Boston 1978, s. 473; A.Ayda, *Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler*, Ankara 1992, s. 197; Yalgın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, s. 61; İ. B. Moldabayev, “Sibirya Halklarının Folklorunda Kırgızlar Üzerine Destan ve Rivayetler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof.Dr. Ahmet Temir’e Armağan, 30/1-2, Ankara 1993, s. 220-221; N. Çıblak, “Anadolu’da Ölüm Sonrası Mezarlıklar Çevresinde Oluşan İnanç ve Pratikler”, *Türk Kültürü*, 40/474, Ankara 2002, s. 605-614; U. Erdenbat, “Har Balgas, Olon Dovid Yabuulj Buy Archeologiyın Sudalgaa”, *Hunnugiyn Ezent Uls ba Mongolın Ertniy Tuuhiyn Sudalgaa*, Ulaanbaatar 2011, s. 91-92.

Hikâyesi'nde Begrek yoldaşlarına; “yiğitlerim yerinizden kalkın, ak-boz atımın kuyruğunu kesin” der. Atını da bir eş gibi gören Türk, çarpışma esnasında öldüğünde atının ve evdeşinin ersiz kalacağını bildiğinden, savaş öncesi böyle bir tören icra ediyordu²⁷. Artık o kişi, vatan ve millet için kendini fedaya ve şehitliğe hazırlamış demektir. Ayrıca durup-dururken herhangi birinin atının kuyruğunu kesmek, kişinin namusunu lekelemek anlamına da gelmektedir.

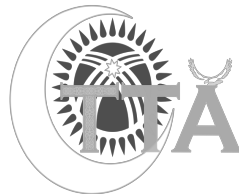
Bunun dışında hâlâ Türklerin yaşadığı pek çok yerde taş veya bir ağaç manken üzerine ölen kişinin elbise ve şapkası giydirilerek yapılan surete “tul” dendiğini görüyoruz. Bazan başta Anadolu olmak üzere Türk Dünyasının çeşitli yerlerinde eşini kaybeden kadınlar da saçlarının ucunu keserler ki, bu da bir yas alametidir. Mesela Selçuklu döneminden haber veren kaynaklar, ölen hanedan üyelerinin eşlerinin ya da kadın akrabalarının saçlarını kestiklerini söyler²⁸. Orta Asya'daki bazı kurganlarda çıkan saç örgüleri de herhalde bu yüzdendir.

Bir başka yas göstergesi olarak, atın eyeri sırtına ters konulduğu gibi, elbiseler de zaman zaman ters giyilirdi²⁹. Ayrıca ölen kişi eğer bey ise, yayı ve mızrağı kırılıp, mezarının üstüne konuluyordu. Mevtanın elbiselerinin ise, geride kalanların korkmaması, ölenin gözünün arkada

²⁷ Kırgız Türklerinin Manas Destanı'nda, yiğit Manas girdiği son savaşında atı Ak Kula'yı yitirir. Destanın bu kısmında söz konusu at için inanılmaz övgüler düzülüğünü görmekteyiz. Bakınız, Yusupov, *Manas Destanı*, s. 255.

²⁸ S.I.Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia*, Berkeley 1970, s. 1-328; Ts. Odbaatar, “Braids of Human Hair in Xiongnu Tombs”, *Treasures of Xiongnu*, Ulaanbaatar 2011, s. 110-111; Yalçın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, C. II, s. 450; E.F.Eroğlu, *Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2017, s. 8; A. Ünal, “Kırgız Halk İnanışlarında Yas Tutma Motifine dair Tespitler”, *Altay Communities. Religion and Belief Rituals*, İstanbul 2017, s. 280.

²⁹ Eyerin veya elbisenin ters kullanılması âdeti İslami dönemde de görülür. Mesela kaynaklar, Sultan Tugrul ve III. Murad gibi Türk hükümdarlarıyla, beylerinin cenazelerinde bunların yaşandığını haber verirler. Bakınız, F. Ünal, “Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği”, *Bilig*, Sayı 45, Ankara 2008, s. 113-115.

kalmaması ve bunlara öbür dünyada da ihtiyaç duyabileceği düşüncesiyle gömüldüğüne rastlamak da mümkündür. Ölünün elbiselerini almak öncelikli olarak yakınlarının hakkıdır. Ama bunlar bazan muhtaç şahıslara da verilir ve ölüden çıkan bu giysilere Türkler “soyka” derler³⁰. Kaşgarlı Mahmud, Divan’da “eşük” denilen bir kumaştan söz etmektedir ki; bu nesne ölen beyin mezarının üstüne seriliyor, sonra parçalanarak yoksullara dağıtılıyordu³¹.

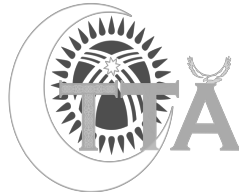
Ayrıca zamana ve mekâna göre yas renkleri kara, ak yahut da gök olabiliyordu ki, buna Dede Korkut Hikâyelerinde de rastlamaktayız. Ama en çok herhalde kara idi. Buna dair de Türk dilinde “kara çadır, kara bağlamak, kara giymek” örneğinde olduğu gibi pek çok misal vardır³². Hatta Kazak-Kırgız ve umum Azerbaycan Türkleri hâlâ yas evine kara bir bez bağlarlar. Kırgız Türklerinin yiğidi Manas öldüğünde; ak otağlar siyaha bürünmüş, halk karalar giyinmişti.

Bundan sonra ölü için yemek verilirdi. Türkler Müslümanlığı kabul ettikten sonra da bu gelenek sürmüştür. İslami kılıfa uydurularak

³⁰ E. A. Golomshtok-M.P.Griaznov, “The Pazirik Burial of Altai”, *American Journal of Archaeology*, 37/1, Boston 1933, s. 43; Orkun, *Türk Dünyası*, s. 135; A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara 1991, s. 261; A. R.Yalın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 382; S. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2009, s. 447; Demir, *Isparta-Gelendost Yöresinde...*, s. 13-14; Erzurumlu, *Gerçeğe Hu Diyelim*, s. 128; C.V.Uygur, “Dul (Tul) Kelimesine Dair”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, C. I, İstanbul 2015, s.187-200; *Derleme Sözlüğü*, C. X, Ankara 1978, s. 3669.

³¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Çev. B. Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 72.

³² Kam Börü Beg-oglu Bamsı Beyrek Destanı’nda, “güçlü Oguz beyleri Beyrek’ten ümit kesince; akları çıkarıp, kara giydiler. Kaza benzer kızı, gelini ak çıkardı, kara giydi”. Yine “Ak otağı bırakıp, kara otağa giren kızlar, ak çıkarıp, kara giydiler”. Kazan Beg’in Oğlu Uruz Beg’in Tutsak Olması Hikâyesinde ise Kazan Han oğlu için; “seni bilen bey oğulları, ak çıkardı, kara giydi” diyor (Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s. 340-343, 371). Ancak Selçuklu ve bazı diğer Türk hanedanları devrinde beyaz giymenin de bir yas alameti olduğunu bildirmekte fayda vardır.

Kur'an, dua ve mevlit gibi unsurlarla süslenerek, bu günlere kadar gelmiştir. Belki de bu ölü aşlarına, ölenin ruhunun da katıldığına inanılıyordu. Hatta Türkler arasında bu tür yemeklerden sonra "geçmişlerin canına değsin" sözü bunu çok güzel vurgulamaktadır³³; ama bizim çoğu meseleyi açıklarken başvurduğumuz şekliyle, ölü yemeğinin sosyolojik temelleri de olsa gerek. Bugün İslamiyet'teki işlevi zaten buna yöneliktir.

Bu durumu biraz daha açmak için tarihin derinliklerine de gidebiliriz. Geçmişte bütün Türk topluluklarında ölünün hatırasına düzenlenen yok olmaktan veya yılgamak (ağlamak) fiilinden gelen "yog" merasimleri tertip edilirdi³⁴. Yog teriminin Kaşgarlı'ya göre "matem, yas" manasının yanında, "ölü aş" anlamı da var idi. O, ayrıca

³³ Ölmüşlerin bu şekilde anılması, mezarların içine ölüyle beraber yiyecek, içecek ve elbise, ok, yay, kılıç, zırh gibi özel eşyalarının konulması, aynı zamanda ahiret inancının bir göstergesidir.

³⁴ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesinden...*, s. 63; M. T. Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I. Buch, Wiesbaden 1958, s. 9; F. Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", *DTCF. Dergisi*, Sayı 17, Ankara 1961, s. 447-448; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R. Uzman, İstanbul 1980, s. 40, 99; İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, Haz. İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s. 61; W. Radloff, *Sibirya'dan Seçmeler*, Çev. A. Temir, Ankara 1975, s. 181; L.Rasonyi, *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 27; L.Altınmakas, "Kazak Türklerinin Geleneği ve İslamiyetin Etkisi", *Türk Kültürü*, 22/250, Ankara 1984, s. 128; B.Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988, s. 758; E.Buharalı, "Türklerde Matem Alametleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Prof.Dr. B.Ögel'e Armağan, Sayı 65, İstanbul 1990, s. 152-153; Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, s. 56-72; Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 211; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 210; Yusupov, *Manas Destanı*, s.271; Ö. Küçükmehtemetoğlu, "Bir Kırgız Cenazesinde Müşahade Ettiklerim", *Kardeş Kalemler*, 1/7, Ankara 2007, s. 79-82; Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, C. I, Çev. F. Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s. 39; T. Yürekli, *XI-XV. YY'lar Arası El-Cezire Bölgesinin Tarihi Coğrafyası*, Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 222; A. Kolesnikov, *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar*, Çev. R. Abdieva, Ankara 2010, s. 126; Y. Kalafat, *Altaylardan Anadolu'ya İnanç Göçü*, Ankara 2012, s. 120.

“ölü gömüldükten sonra yenen yemek” diye tarif ettiği bir de “yog basan” sözüne değinmektedir³⁵. Bugün dahi Müslüman Türklerde cenaze mezara konunca, ardından kabristanda ekmek dağıtılması, ölümün üçünde, yedisinde, kırkında, elli ikisinde³⁶ aş verilmesi herhalde bu geçmişteki geleneğin devamından başka bir şey olmasa gerekir ki, Türklerin buna “ölü konukluğu” ve “can aş” dediklerini de görüyoruz. Yine tarihte meşhur Tonga Tigin³⁷, Köl Tigin ve Bilge için yapılan bu törenleri hepimiz bilmekteyiz. Bu yog merasimleri sırasında karşılaştığımız bir başka usul ise, gürültü ile ağıtın şiddeti artsın diye, herhalde tören alanına hayvanlar da olmasıdır³⁸. Belki de ölen kişinin arkasından böyle büyük bir merasim ve hengâme ile yakılan ağıt, ona verilen değer de işareti idi.

³⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s. 398; C. III, s. 106.

³⁶ Derleme Sözlüğü'nde Romanya Türklerinin, ölümlerinin ruhu için 3 veya 7. gün verilen yemeğe “atav” dendiğine dair bir bilgiye rastlamaktayız. Bakınız, *Derleme Sözlüğü*, C. I, Ankara 1963, s. 367.

³⁷ Tonga Tigin, meşhur Kök Türk hükümdarı ve Bilge ile Köl Tigin'in amcası Kagan Kagan'ın büyük oğludur. 714 yılındaki Beş Balık seferi sırasında Çinli askerlerce tuzağa düşürülerek öldürülmüştür. Bakınız, S. Gömeç, “Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 170, İstanbul 2001, s. 58-61.

³⁸ Kök Türkçe yazıtlarda yog adetiyle alâkalı olan pek çok ibareye rastlamaktayız. Mesela, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında 714 yılında, Beş Balık seferi sırasında ölen amcalarının oğlu Tonga Tigin'in yogundan (mateminden) bahis vardır (Bakınız, S. Gömeç, “Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin”, *Türk Kültürü*, 33/390, Ankara 1995, s. 63-64). Yine Çin kaynakları Türklerin cenaze törenlerinden söz ederken; ölen kimsenin çocukları, torunları, bütün akrabaları bir koyun ya da atı kurban olarak kesip, mevtanın çadırının önüne koyduklarını anlatırlar. Hatta bu cenaze törenleri sırasında tanışan gençlerin izdivaçlara karar verdiklerini bile vurguluyorlar (Bakınız, Liu, *Die Chinesischen Nachrichten...*, s. 9-10; *Tarama Sözlüğü*, C. V, Ankara 1971, s. 3082; *Derleme Sözlüğü*, C. III, Ankara 1968, s. 854).

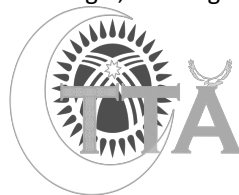
Ölülerin gömüldüğü veya yanında törenlerin yapıldığı ve Türklerin sin, kara yer, ölülük ve yerçü³⁹ gibi terimleri kullandığı bu kabirler, zaman zaman yazılı abideleri de olmak üzere anıt mezarlıklar biçiminde, bazan da önünde geyikli taşların bulunduğu dört köşe veya dikdörtgen şeklindeki kabirlerdi. Fazla olmasa da Asya'da aile ya da toplu mezarlara rastlanması da ilginçtir. Çünkü Doğu Avrupa ve Asya'nın çeşitli yerlerinde sıra sıra uzayan, belki "korumak, korunmak, gizlemek, saklanmak, kurmak, kurulmak" gibi fiillerle alâkalı kurganlarla (korgan) karşılaşıyoruz ki, insan nerede ölürse ölsün herhalde atalarının bu kabristanına getirilip, gömülüyordu⁴⁰. Kaşgarlı Mahmud'un "ükek"⁴¹ dediği tabut ile defin hadisesine pek fazla rastlanmıyorsa da yazılı belgelerde Asya'daki Türk-Hunlar ve bilhassa Ata illig (Attila) örneğinde olduğu üzere bu usulü de görüyoruz. Yine ölen hükümdarlar veya kahramanlar için mezarlarının başına değişik vesilelerle andığımız üzere, hayatta iken savaşıp öldürdükleri kişilerin sayısı kadar balballar dikerlerdi ki; bu balbalların ölen şahsa öbür dünyada hizmet edeceğine inanıldığı vurgulanmakla beraber, herhalde anıt mezarların önüne dikilen bu nesnelere, dosta güven, düşmana korku salmak için de yontuluyordu. Muhtemelen bu taş balbalları ilk gören müttefik kuvvetler veya kişilerin pek çok beye ve hükümdara baş eğdirmiş bir kağanın ya da halkın topraklarına geldiği için güven ve sevinç hissedecekleri; o ülke ve milletin hakkında kötü düşünen şahısların da kendi başlarına aynı akıbetin geleceğinden dolayı korkacakları sanılmıştır⁴².

³⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. III, s.30; *Derleme Sözlüğü*, C. VIII, Ankara 1975, s.2655; *Derleme Sözlüğü*, C. IX, Ankara 1977, s. 3333; *Derleme Sözlüğü*, C. X, Ankara 1978, s. 3637.

⁴⁰ Golomshtok-Griaznov, "The Pazirik Burial...", s. 31.

⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, s. 78.

⁴² A. Onat-S. Orsoy-K. Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi*, Ankara 2004, s. 9; Liu, *Die Chinesischen Nachrichten...*, s. 9; S. Gömeç, "Balbalların Peşinden", *Orkun*, Sayı 43, İstanbul 2001, s. 14; S. Y. Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2018, s. 357; V. Ya. Butanayev-I. I. Butanayeva, *Hakaskiy Istoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001, s.87; Küçükmemetoğlu, "Bir Kırgız Cenazesinde...", s. 79-82.

Bu saydıklarımızın hepsi Türklerin Semavi dinlere girmeden önceki adetlerinin umumi bir görüntüsüdür. Hatta bunların bazıları Hak dinlere girdikten sonra da Türklerin dini hayatlarında süre-gelmiştir ki, Saha Türkleri ölümü, insanın ruhunu kötü cinlerin kapıp, yemesi ile de açıklar. Ölünün ruhu için “gezer” de diyen Türkler, ölüm halinde ruhun bir kuş şeklinde uçup, gittiğini de düşünmüşlerdir ki⁴³, bunun da aslı eski Türklerdeki “uçmağa barmak” (cennete gitmek) fikriyle alâkalıdır. Fakat İslamiyet ve diğer dinlerin kitaplarında anlatıldığı gibi⁴⁴, bu cennetin (ya da uçmağın) nasıl olduğu hakkında maalesef bir bilgimiz yoktur.

Ayrıca eski Türk dini hayatında cennetin karşıtı, yani cehennem ise bilhassa Budist metinlerde sıkça rastladığımız “tamu” idi. Bu terim İslamiyet’ten sonra da Türklerin dilinde yaşamaya devam etti. Çünkü onu Divanü Lûgat-it-Türk’te, Kutadgu Bilig’te, Yusuf ile Züleyha hikâyesinde, Yunus Emre’de, XV. yüzyıla ait Miftah-ül-Cenne çevirisi ve XIV. yüzyıl sırasında kaleme alınan İşknâme gibi manzum eserler ile bazı Türk bölgelerinde de görmekteyiz⁴⁵. Eğer Türklerde açıklamaya

⁴³ *Derleme Sözlüğü*, C. VI, Ankara 1972, s. 2023.

⁴⁴ Kur’an’ı-Kerim’in Tur Suresi, 17-20 ile 22-24 ve İnsan Suresi, 13 ile 21. ayetlerinde cennetle alâkalı; “şüphesiz ki Allah’tan korkup, fenalıklardan sakınan mü’minler cennetlerde nimet içindedir. Rablarının kendilerine verdikleriyle neşelenip, zevk ve sefa sürmektedirler. Orada ne güneşi ne de dondurucu soğuk görürler. Rabları onları çok yakıcı cehennem azabından korumuştur. İşlediklerinize karşı afiyetle, gönül huzuru içinde yeyiniz, içiniz. Bunlar birer dizi halinde sıralanan tahtlara yaslanırlar ve kendilerini iri kara gözlü eşlerle evlendiririz. Cennettekiler canlarının çektiği meyveler ve etten sunarız. Çevrelerinde gümüşten kaplar, billurdan küpler dolaştırılır. Orada kadeh tokuştururlar ama bunda ne anlamsız saçmalama ne de günaha sokma vardır. Rabları onlara tertemiz bir içecek içirmiştir. Orada nereye baksan hep nimet ve büyük bir mülk görürsün. Kendilerine ait hizmetçiler, sanki her biri sedefteki saklı inciler gibi etraflarında dönüp, dolaşırlar” şeklindeki açıklamalara rastlıyoruz. Bakınız, *Kur’an-ı Kerim ve Meâli*, Meal ve Tefsir C. Yıldırım, İstanbul 1982, s. 525, 580.

⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. III, s. 234; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, Haz. R. R. Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s. 44, 109, 147,

çalıştığımız şekilde, bir cennet ve cehennem mefhumu söz konusuysa demek ki; Kök Tengri inancında, Türkler tarafından bazan “Yarın”⁴⁶ diye de adlandırılan ve sıklıkla tekrarladığımız üzere bir “Ahiret” düşüncesi de bulunmaktadır. Bu da eski Türk dininin şartlarından veya Tanrı’ya iman kaidelerinden biridir.

Buna bağlı olarak kıyamete de inanan eski Türklerin bu düşünceleri Kök Türk yazıtlarında; “üze tengri basmasar, asra yir telinmeser”⁴⁷, yani yukarıda göğün çökmesi, aşağıda da yerin delinmesi şeklinde ve yer ile göğün birbirine karışmasını ifade eden “tengri, yir bulgakın için”⁴⁸ biçiminde algılanmaktadır. Dolayısıyla bu durum Semavi dinlerdeki kıyamet anlayışıyla benzeşir ki, Kur’an da Mearic Suresi 8-10. ayetler ile İnfitar Suresi 1-4. ayetlerde, kıyamet günü hususunda; gök yarılr, erimiş maden gibi olur, yıldızlar parçalanır, dağlar atılmış renk renk yüne benzer, denizler birbirine karışır⁴⁹, denmektedir.

Müslümanlıkta da kıyametin alâmetleri olarak; fitne, fesat ve cahilliğin artması, ahlaksızlığın çoğalması, dürüst insanların azalması, iyinin kötü, kötünün iyi görünmesi vs. şeyler sayılır. Müslümanlıkta da eski Türk inancında sevap ve günahın da karşılığı vardır ki, sevap için onlar “muyan”, günah için “yazuk”⁵⁰, günahkâra ise “yazuklu”

267, 328, 337, 367-368, 485; S. G. Klyaştorıny, “Mifologičeskiye Syujeti v Drevnetyurskih Pamyatnikah”, *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 1977, Moskva 1981, s. 125; *Tarama Sözlüğü*, C. V, Ankara 1971, s. 3711-3716; *Derleme Sözlüğü*, C. X, Ankara 1978, s. 3818.

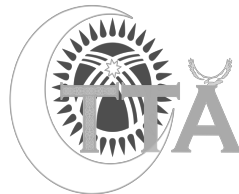
⁴⁶ *Tarama Sözlüğü*, C. VI, Ankara 1972, s. 4349.

⁴⁷ Bakınız, *Köl Tiğın Yazıtı*, Doğu tarafı, 22; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 19.

⁴⁸ Bakınız, *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 30: “Tengri, yir bulgakın için”.

⁴⁹ Bakınız, *Kur’an-ı Kerim ve Meâli*, s. 569, 588.

⁵⁰ Divanü Lûgat-it-Türk’te günah yerine kullanılan bir de “arınçu/erinçü” sözü ile karşılaşmaktayız. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s. 134.

diyorlardı⁵¹. Bu durumda insanoğlu da sevabına veyahut da günahına göre, öbür dünyada ceza ya da mükâfat görür.

Türklerin eski inancı Kök Tengri itikadında, Tanrı'nın sıfatı durumundaki "kök", yüceliği ve ululuğu ifade eder. Bu yüzden Kök Tengri bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmaktadır; dolayısıyla Tengri teg'dir. Bir başka deyişle "Tanrı sadece kendine benzer"⁵² ve bu söz herhalde eski Türk dininin besmelesidir ve bütün Türk boylarında kurban sunulan en yüksek kutsal varlık Kök Tengri'dir. Buna bağlı olarak Bizans kaynakları Türkler tek bir Tanrı'ya inanır ve buna at, inek, koyun gibi hayvanları kurban ederlerdi, demektedir. İşte bu sebepten Tanrı tam iktidar sahibidir. Aynı zamanda Semavi mahiyeti olduğu için Kök Tengri adı ile anılmıştır⁵³. Buna binaen ilim adamları Kök Tengri inancını doğrudan doğruya bütün Türklerin ana kültü olarak vasıflandırmıştır.

Mesela Uygur kaganı Börü Ken (Mo-yen Çor/belki Kun/Genişleten/Yayan)⁵⁴ Terhin Yazıtında, Tanrı buyurduğu için devlet sahibi olduğunu bize şöyle söylüyor: "Üze Kök Tengri yarlıkaduk üçün, asra yağız yir igittük üçün elimin, törümin etinti"⁵⁵. Netice itibarıyla yukarıda Tanrı'nın koruyuculuğu, aşağıda da vatanın bereketi

⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. III, s. 16, 172; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, Haz. R. R. Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s. 328, 345, 515, 622; O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969, s. 51; *Tarama Sözlüğü*, C. V, Ankara 1971, s. 3518; *Tarama Sözlüğü*, C. VI, Ankara 1972, s. 4464.

⁵² Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s.74.

⁵³ S. Gömeç, "Drevnyaya Religiya Tyurok", *Şamanizm Kak Religiya: Genezis, Rekonstruksiya, Traditsii*, Yakutsk 1992, s. 20; İ.Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s. 157; C.Mackerras, "The Role of Ancient Turkic States in World History", *Second International Congresson Turkic Civilization*, Bishkek 2005, s. 119.

⁵⁴ K. Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 335.

⁵⁵ Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Batı tarafı, 3. satır: "Yukarıda Tanrı irade ettiği, aşağıda yağız yer beslediği için, devlet ve yasa sahibi oldu".

sayesinde ancak hayatlar sürebilmektedir. Çingiz Han da; “Tanrı’nın ve vatanın yardımıyla kuvvetinin arttığını, Kadir Tanrı sayesinde ün aldığını”⁵⁶ söylemektedir. Dolayısıyla eski Türk dini üzerine yapılan araştırmalar gösteriyor ki bu inanış tek Tanrılı bir yapıya sahip olup, başta Moğolların Gizli Tarihi ve diğer Çingiz-nâmelere baktığımızda, Çingiz Han’ın da bir Tanrı’ya inandığıyla karşılaşırız. Çünkü kitabın daha girişinde Çingiz Han’ın besmelesi diye de çevrilen “Mengü Tanrı’nın gücüne” atıf yapılmaktadır. Herhalde Türk düşüncesine hâkim olan bu görüş, Mogolları da etkilemiştir. Bu durumu pekiştiren bir ifade de, Korykoslu Hayton’un eserinde; Çingiz Han’ın tek ölümsüz Tanrı’ya bağlı olduğu, Mogolların yazışmalarda Tanrı’nın adını andığı şeklinde kayıtlıdır.

Bu durum bir yana Türklerdeki tek Tanrı inancının bir göstergesi ve Tanrı’nın şekli-şemalinin bilinemeyeceği düşüncesinin en güzel ifadelerinden birisi herhalde Dede Korkut’taki; “yücelerden yücesin, kimse bilmez nicesin, aziz Tanrı” cümlesidir⁵⁷.

Yukarıdaki izah bir tarafa geç Sibiryâ Şamanizmi üzerine 19 ve 20. yüzyılın başlarında yapılan bir takım maksatlı araştırmalar ve eski Türk dininin, tek Tanrı inancına dayanmadığını ispat yolundaki yanlı çalışmalar neticesinde, Türklerdeki “yer” ve “su” kavramlarından yola çıkarak, eski Türk dininde de çok tanrılı bir durum varmış gibi düşüncelerin ortaya atıldığını da görmekteyiz⁵⁸. Hâlbuki Kök Türk yazıtlarında şimdiye kadar bir yanlış anlama neticesi olarak, “yer-sub ruhları” şeklinde çevrilen “yir” ve “yir-sub” deyimi özellikle “ülke, toprak parçası” manasında kullanılmıştır. Kök Türkçe kitabeleri

⁵⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. A. Temir, 2. Baskı, Ankara 1986, s. 51; K. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Haz. A. T. Özcan, İstanbul 2015, s. 76.

⁵⁷ Gömeç, *Türk Destanlarına...*, s. 402.

⁵⁸ F. Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, Haz. M. Ergun, Ankara 2005, s. 40; S.Çağatay, “İl, Ulus ve Yönetenler”, *DTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974, s. 281; A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, II. Cilt, 2. Baskı, Ankara 1998, s. 636; Gömeç, “Drevnyaya Religiya Tyurok” ..., s. 32-33.

dikkatlice tedkik edecek olursak yir ve yir-sub deyimine sıkça rastlanılacaktır. Fakat ne kadar zorlanırsa zorlansın yir-subun yer-su ruhları olduğuna dair bir iz bulmak mümkün değildir.

Kök Tengri itikadının esaslarını aşağı-yukarı Orkun Yazıtlarından yola çıkarak belirlemek mümkündür. Bu kitabelerde kagan ve beyler, Türk milletine yaptığı yardımlardan dolayı, Tanrı'yı içten gelen minnet ve şükranlarla anmaktadırlar. Buna binaen Türk kaganlarına siyasi hâkimiyetin temeli olan kutun Tanrı tarafından verildiğini görürüz. İşte bu yüzden Tanrı'nın müsaadesiyle, düşmanlar perişan edilmiş ve devlet sahibi olunmuştur.

Bu hâl bir yana kitabelerin bazı yerlerinde "Türk Tengrisi" tabirine de rastlanır ki, o zaman bu inancın milli bir hüviyeti ortaya çıkıyor. Herhalde bütün dinler gibi başlangıçta bu da insanlık için indi; ama sonradan sadece Türklerin inancı oldu. Mesela İsrailoğulları da Yahudiliği sadece kendilerinin dini diye benimsemişlerdir.

Efsanevi Türk hükümdarı Tengri-kut Börü Tonga (veya Tokta/Mo-tun), Tanrı tarafından, kendine insanları idare etme vazifesinin verildiğini söylerken; onun torunlarından biri olan, 4. asrın sonlarıyla, 5. yüzyılın başlarında, Çin'in Ordos bölgesinin güneyinde ortaya çıkarak bir hâkimiyet kuran ve Hunların devamı olduklarını ileri süren Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Boncuk da (He-lien P'o Po); ben Tanrı tarafından kagan yapılarak, çaresiz insanları kurtarmak üzere görevlendirildim, demektedir. İşte bu Türk dinini incelediğimizde, Börülülerin (A-shih-na/Aşina) hanedanlık kurmaları da Tanrı'nın eliyle olmuştur. Bunun ile İstemi'yi Tanrı tahta çıkarırken, Türk milleti yok olmasın diye, İl-teriş ile İl Bilge Katun'u halk içerisinde çekip, yükselten O'dur. Halk kaganı terkettiği zaman Tanrı onları cezalandırmıştır. Savaşlar onun sayesinde kazanılır. Tanrı Kut'a ve Ülüg'e layık olmayanların elinden de bunları almıştır⁵⁹. Yani Tanrı Türk

⁵⁹ P. W. Schmidt, "Tukuelerin Dini", *İÜEF.Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 14, İstanbul 1966, s. 69; A. Onat, *5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1977, s. 94; S. Gömeç, "Eski Türklerde

milletinin geleceğini belirleyen en yüce varlıktır. Dolayısıyla bu dinin birinci şartı Tanrı'ya imandır ve bu itikatın kökleri de binlerce yıl evveline gider.

Bütün bunlar; Tanrı'nın eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların mevcudiyetlerine hükmeden bir Ulu Yaratıcı olduğunu ortaya koyar. Belki de Tanrı ve peygamberin varlığı ya da bunların olduğuna dair şahadet için eski Türklerin "kirtinmek"⁶⁰ fiilini kullanmaları da sırf İslamiyet'le zuhur etmiş bir şey olmasa gerekir. Bu Semavi Tanrı inancının Şamanik düşüncelerle hiçbir alâkasının olmadığı açıkça görülüyor. Şurası da bir gerçektir ki ne Şamanizm, ne de diğer Hak dinler Türk'ün bu milli dinine etki yapamamış, yani onu kendi gayelerine hizmet edecek şekle sokamamışlardır.

Onuncu yüzyılda bazı Türk boyları arasında dolaşan İbn Fazlan, Oguzların içlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp "bir Tanrı" dediklerini söylemektedir. Yine onlar tövbe ve dua yaparken "ökünmek" ve "alkış" terimlerini kullanmışlar; herhangi birine bedduada bulunuyorlarken de "kargış" kelimesini tercih etmişlerdir. Bu sözcük Dede Korkut ve Yunus Emre gibi şahsiyetlerin dillerinde de mevcuttu⁶¹.

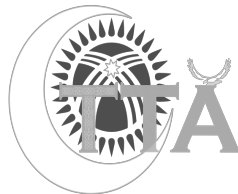
Evvelce de değinildiği üzere eski Türk dininde Tanrı'ya oruç, namaz, dua, kurban, hacc vs. şekilde bir ibadet var, ancak bunların tam anlamıyla nasıl olduğunu bilmek mümkün değildir. Kök Tengri inancına ait terminolojide de bir nev'i ibadet manasına gelen "yükünmek", "tapınmak" ve "yinçgelenmek" gibi tabirler olduğuna göre, Türkler

---

Siyasi Hâkimiyet", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 100, İstanbul 1996, s. 113-115; Ş. Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi*, C. III, İstanbul 1339, s. 20.

⁶⁰ Tengriye kirtinmek, Tanrı'ya inanmak demektir. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s. 416.

⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s. 211, 203, 461; C. III, s. 450; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, Haz. R. R. Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s. 40; *Tarama Sözlüğü*, C. IV, Ankara 1969, s. 2292-2293; *Derleme Sözlüğü*, C. I, Ankara 1963, s. 223; *İbni-Mühennâ Lûgati*, s. 9; Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 5.

Tanrı'ya ibadet veya dilekte bulunup (ötünmek/niyaz), dua (alkış) ederken, belki tam secde mahiyetinde olmasa da varlığına inandıkları Tanrı karşısında şöyle veya böyle eğilerek, bir tür namaz ibadetlerini yerine getiriyorlardı.

Bununla birlikte sekizinci yüzyılda Hazar Türklerinin “bir yaratıcı Tanrı” tanıdıkları, Hristiyanların “üçlü inancına” karşılık, onların tek Tanrıya taptıkları kaynaklarda yazılıdır. Hazar hükümdarı Bizanslı misyonerleri kabulünde, onlara çok ilgi çekici bir cevap vermektedir: “Bizler sizinle aynı düşüncelere ve inançlara sahibiz, ancak aynı yerde durmuyoruz. Siz Baba-Oğul-Kutsal Ruh'a inanır ve onun için çalışırken, bizler sadece bir Tanrı'nın hizmetindeyiz” demektedir⁶². Sanki onlar Kur'an'daki Mu'minin Suresinden haberdar gibidirler. Çünkü 91. Ayette “Allah hiçbir çocuk edinmemiştir”⁶³ der.

Bu arada yine yeri gelmişken, değişik Türk boyları arasında 6. asırdan itibaren Hristiyanlığın olduğunu biliyoruz. Bunlara örnek

---

⁶² Hazar Türklerinin, Karaim mezhebini kabul etmeleri tamamen bir siyaset olarak görülüyor. Bazı araştırmacılar tarafından onların komşuları olan Hristiyan ve Müslümanlara muhalefet amacıyla bu inanca girdikleri, Arap ve Bizans etkisine karşı bir oyun olduğu, bu inancın Hazar Kağanlığında gerçekten benimsenmediğinin altı çizilmektedir. Ayrıca Karaim söz varlığı incelendiğinde dini kelimelerin büyük bir kısmının İslamiyet'e ait olduğu ve Hazarların Yahudileştiği görüşünün yanlışlığına karşılık, onların sadece Musa'nın öğretilerini benimsedikleri söylenmektedir. Tevrat'ı esas alan ve Türklüklerinin bilincindeki bu insanlar o yüzden kendilerine Yahudi değil, Musevi denmesini istiyorlar (Bakınız, A. Zajaczkowski, “Khazarian Culture and Inheritors”, *Acta Orientalia*, Tom. XII, Budapest 1961, s. 302-36; Küçük-Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 109). Yine bilindiği üzere Hazar Kağanlığının içerisinde Müslümanlık, Hristiyanlık, Yahudilik ve Kök Tengri İnancı yaşama imkânına sahipti. O zamanki idareciler öyle bir sistem kurmuşlardı ki, bütün bu halkın dini işleri gayet iyi yürümekteydi. Kağanlıkta, devletin hukuki işlerine bakan yedi kadının olduğundan söz ediliyor. Bir kadı Kök Tengri'ye inananlar (yahut da eski Türk dinine), geri kalan ikişer tanesi de diğer dinlerde olanlar için vazifelendirilmişlerdi (Bakınız, Ş. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985, s. 81; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 325).

⁶³ *Kur'an-ı Kerim ve Meâli*, s. 349.

olarak; 6. yüzyılın başlarında (520'lerde) bir Hun beyi olan Kurt'un İstanbul'a gelerek vaftiz edilmesi ve Kök Türk idarecilerinden Tonga Yabgu'nun, Bizans imparatorunun kızı Eudoksia ile evlenme işi münasebeti yüzünden Türkistan'a Nasturi mezhebinin girmesine değinilebilir. Bazı Türklerin de Ortodoks Hristiyan oldukları anlaşılıyor ki, bu da herhalde 11-12. asırlarda Kuman-Kıpçak, Peçenek ve Oğuz gibi kabilelerin aracılığıyla⁶⁴.

Dini itikat olarak varlığının M.Ö. 5. yüzyıla kadar indiği söylenen Kök Tengri'nin, Asya Hunları arasında bile tek bir ulu varlığı temsil ettiği kayıtlıdır. Gökyüzündeki nesnelere büyük rol oynadığı eski halk dinlerinde güneş, ay ve yıldızların tanrı olarak tanınmalarına karşılık, Türkler göğü bir bütün (uzay) şeklinde sembolleştirmişlerdir ki; geç Şamanizmdeki gibi eski Türk dininde de gök dokuz veya yedi kattan ibaretti ve İslamiyet'te "Nebe Suresi" 12. ayette: "Üstünüze yedi sağlam gök bina ettik"⁶⁵ cümlesi ilginçtir ve Kur'an-ı Kerim'in Talâk Suresi 12 ile Mülk Suresi 3. ayetlerinde de göğün yedi kat olduğu belirtilir⁶⁶. Dolayısıyla Kök Tengri yalnızca kendisine tapınılması gereken, koruyucu bir kudret olduğu halde, diğer varlıklar (güneş, ay, yıldızlar) için önemli bir fonksiyon mevcut değildi. Mesela Bizans kaynaklarında, Türk ülkesinde Kök Tengri'nin tek yaratıcı varlık olduğuna; Türklerin ateş, su gibi bazı şeylere kutsallık yüklemelerine rağmen, ancak yer ve göğün yaratıcısı Tanrı'ya taptıkları yazılıdır⁶⁷.

⁶⁴ V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. İ. Aka-K. Y. Koprıman, Ankara 1975, s. 140-141; F. Psalty, "Türkelide Hıristiyanlık", *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943; Zajaczkowski, "Khazarian Culture and Inheritors", s. 302; İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesinden...*, s. 31; W. Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev. M. Kayayerli, Kayseri 1997, s. 262; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 120-121; C. V. Findley, *The Turks in World History*, New York 2005, s. 51.

⁶⁵ *Kur'an-ı Kerim ve Meâli*, s. 583.

⁶⁶ *Kur'an-ı Kerim ve Meâli*, s. 560, 563.

⁶⁷ Daha evvel ilgili yerlerde de belirttiğimiz üzere, Bizans'tan Kök Türk ülkesine hareket eden bir elçilik heyetini 576 yılında Aral Gölü bölgesinde, muhtemelen İstemî'nin çocuklarından birisi olan Türk Şad karşılamıştı. Bu

Dinler tarihinde tespit edilen bir hususa göre, hiçbir din saf halde kalmamış, Tanrı her zaman kutsal sayılan ikinci derecede yan varlıklar ile çevrili bulunmuştur. Tarihin en büyük dinlerinde bile durum böyledir. Hristiyanlıkta bir yerine üç olan Tanrı kişiliğinden başka, Meryem Ana, melekler, azizler ve ölü ruhları kutsaldır. İslamiyet'te, İhlas Suresi'nde "Allah'ın birliği ve vasıfları din felsefesi ve edebiyatında görülmemiş bir şekilde belirtilmiş"⁶⁸ olduğu halde, Bakara Suresi'nde peygamberlere, kitaplara, meleklerle iman vardır. Ama eski Türk dininde, kesinlikle tek bir Tanrı mevcut olup, O'nun yanında, ikinci bir öge yoktur. En azından buna eldeki tarihi kaynaklarda rastlanılmıyor.

Bir diğer konu, Semavi dinlerde tek kadir-i mutlak Tanrı'dır ve her şey ondan istenir. Hatta peygamberlerden bile insanların beklenti içerisinde bulunması doğru karşılanmaz. Fakat zaman zaman bu dinlerde dahi Allah'ın peygamberleri neredeyse onun seviyesine çıkartılacak kadar ileri gidilmektedir. Halbuki Tanrı inancına göre alanda-verende Allah'tır.

Kök Tengri dininin Türklere mahsus bir inanç olduğu Tanrı kelimesinden de anlaşılır. Bu kelime bütün Türk lehçelerinde yer aldığı gibi, Türkçeden birçok Asyalı kavmin diline de geçmiştir. Eski Türkçedeki Tengri terimi, günümüzün değişik Türk boylarında, her

---

seyahatı anlatan kaynaklara göre, gelen Bizanslıların içerisindeki kötülüklerden sıyrılmaları için ateşten atlatıldığı, ellerindeki ateş dallarıyla Türklerin bunların etraflarında döndükleri biliniyor. Yine Doğu Türkistanlı Türkler, aralarına birini kabul etmeden önce kırk bir defa ateşten atlatıyorlardı (Bakınız, Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 59-60; Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, s. 116). Elbette ki bu hareketin yapılmasındaki gaye ateşin temizleyiciliğine inanılmasıdır. Günümüzde nasıl birtakım mikrobik hastalıklardan ve salgınlardan kurtulmak için çevrenin yakılması söz konusu ve bazı yaraların tedavisinde dağlama usulü uygulanıyorsa, geçmişte de insanlar bu tür tedavileri bildiklerinden ateşten yararlanmışlardır.

⁶⁸ Mutlak varlık olan Allah tektir. Kendisine her şeyin muhtaç olduğu Allah ne doğurdu, ne de doğuruldu. O'nun hiçbir ortağı da yoktur.

lehçenin fonetik özelliklerine göre tengri, tengere, tangrı, tangara, ture, turi şekillerinde söylenir⁶⁹. Türkçenin asli kelimesi olan Tanrı'ya yazılı kaynaklarda, en eski M.Ö. 5. yüzyılda rastlanmaktadır. Hiç şüphesiz bundan önce de mevcut idi. Zamanımızdan 2500 yıl evvel, başta eski Yunanlılarda olmak üzere, ölümlü ve ölümsüz birçok tanrının olduğunu görenler, Türklerde tek bir ilahın ve yaratıcı yerine geçen Tanrı kelimesinin varlığına inanamadıklarından, Türklerle birçok yakıştırmalar yapmışlardır⁷⁰.

Dolayısı ile Çinlilerin Türklerden aldığı kesin olan bu kelime eski kayıtlarda (M.Ö. 5. yüzyıl) "T'ien" şeklinde, Tanrı manasına kullanılmıştır ki, bunu daha iyi anlayabilmek için, Çin yıllıklarında karşılaştığımız bir hadiseyi aktarmakta fayda görmekteyiz. M. evvel 2. asrın 30'lu yıllarındaki küçük çaplı bir savaşta, Hun yabgusu Çinli bir kumandanı esir olarak, ele geçirdi. Bu asker sorgulanınca, aslında bunun bir tuzak olduğu, büyük Çin ordusunun kucağına düşmek üzere bulduklarını öğrendi. Hun hükümdarı hemen adamlarına geri dönmeyi emretti. Ülkesinin sınırına varınca; başını göğe kaldırıp, kurtuluşunun Tanrı tarafından sağlandığını söyledikten sonra, esiri serbest bıraktığını, Çin vesikalari anlatmaktadır. Yani Türkler, Tanrı'yi

⁶⁹ Madara Köyü yakınlarında 1925 yılında yapılan kazıda bulunmuş olan çok bozuk bir proto-Bulgar kitabesinde Tangra (Taggra) ismine rastlıyoruz. Bakınız, M. A. Czaplicka, *The Turk of Central Asia in History and the Present Day*, Oxford 1918, s. 31; G. Feher, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", *İkinci Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1943, s. 301; V. Beşevliyev, "Proto Bulgar Dini", Çev. T. Acaroğlu, *Bellekten*, C. 9, Ankara 1945, s. 237; İ. Alp, "Bulgar Türk Devleti", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 255; A. R. Tas, "Çuvaşların Dini", Çev. D. Arık, *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 38, Ankara 1998, s. 454.

⁷⁰ Eski Yunan'da Zeus, Apollon, Mars, Hera vs. varlıklar aynı zamanda yarı tanrı olarak da kabul edilmekteydiler. Aslında bu inançta kim ölümlü, kim ölümsüz belli olmadığı gibi, kimin yaratıcı, kimin de yaratılan olduğu hususu da karışıktır. Hatta 5. asrın ilk yarılarında (448), Bizans'tan Ata İllig'in (Attila) yanına gelen elçilerden birinin Bizans imparatorunu Tanrı olarak anmasına Türkler tepki göstermişler idi. Bakınız, J. B. Bury, *A History of Later Roman Empire From Arcadius to Irene*, Vol. I, London 1889, s. 214.

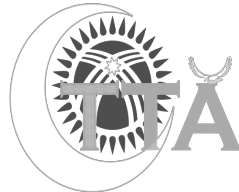
dinlerinin en yüksek varlığı olarak binlerce yıldan beri tanınırlar⁷¹. Altaylı kamlar Tanrı'ya dua ederken “yüksekte bulunan büyük atamız tengere, yaratıkları yaratan tengere, yıldızlarla dünyayı süsleyen tengere” derler.

Eski Türkçede “gök” (sema) ve “en büyük yaratıcı” mefhumları için tek bir kelime, yani Tengri kullanılmıştı. İslam dinini seçen Türkler, gök kelimesini sema, tengri kelimesini de “Allah” mefhumuna tahsis ettiler. Ayrıca eski Türkçede hava anlamına gelen “kalıg”, İslamdan sonra “gök-sema” manasının yerine konmak istenmişse de tutunamayarak, sonraları büsbütün unutulmuştur. Çünkü o “Kök Tengri” gibi hiçbir zaman mukaddes algılanmadı. Tanrı kelimesi yerine, Oguzların kullandığı “çalap” terimi de yaşama imkânı bulamadı. Bunun yanı sıra, özellikle Divanü Lûgat-it-Türk'te Tanrı'nın sıfatları arasında “Ugan” (kudretli), “Bayat” (nimetli), “Bir”, “İdi” (sahip), “Yaratgan” (yaratan), “Mengü” (ebedi) gibi şekilleri de görmekteyiz⁷² ki, bunlara artık sadece tarihi metinlerde rastlanılmaktadır. Tabii bu sıfatlar Türklerin Kök Tengri inançlarında da olan ya da onların İslamiyet'i kendi terminolojileriyle karşılamalarından başka bir şey değildir.

Netice olarak; tek bir yaratıcı Tanrı'ya iman ve onun için kurban, öldükten sonra hayatın varlığı, yani ruhun yaşaması, cennet ve cehennem mefhumu ile ahirete iman, sevap ve günah anlayışı, ulu yaratana ibadet, ölmüş atalara saygı ve mezar geleneği gibi durumlar, bu eski Türk dininin ana vasıflarını meydana getirmektedir.

⁷¹ J. M. De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumiyesi*, C. I, İstanbul 1924, s. 231-233; İ. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s. 22-66; Watson, *Record of the Grand...*, s. 176-177; H. Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1980, s. 15-19; Çavuşoğlu, “Eski Türk Dini”, s. 28; Gumilev, *Hunlar*, s. 118; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 250.

⁷² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s. 77, 87; C. III, s. 52, 171; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s. 153; *Tarama Sözlüğü*, C. II, Ankara 1965, s. 804; A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara 2017, s. 30; İbni-Mühennâ Lûgati, s. 7-97.

Eski Türk diniyle alâkalı bu temel yaklaşım bir yana, mukaddes kitap ve dinlerin sonuncusu Kur'an ile İslamiyet, kitap ve din noktasında Allah tarafından tekmil edilerek, nihayete erdirilmiştir. Buna dair Al-i İmran Suresi 19. ayette; "Allah katında din ancak İslam'dır" şeklinde kesin hüküm vardır⁷³. Dolayısıyla insanlığın başlangıcından itibaren karşılaşılan bütün dinler, her şeye muktedir bir yaratıcı Tanrı inancına dayalı iken, sonradan bunların içine değişik unsurlar ile tanrı ve tanrıçalar sokulmuştur. İşte bu yüzden de Allah zaman zaman kendinin ortaya koyduğu ve bir yerde toplum düzenin şartı olan dinin bozulması üzerine, peygamberler vasıtasıyla bunların ıslahı yoluna gitmiştir. Bütün bunlardan çıkan sonuca baktığımızda, bugün Şamanizm diye adlandırılan bir dinin bulunmadığını, bunun sadece geçmişteki bazı ayin, gelenek ve göreneklerin unutulmayarak toplum içinde yaşamasından başka bir şey olmadığını söyleyebiliriz.

Özetle şunu da belirtmek istiyoruz: Eğer bugün eski Türklerin inandığı bir Semavi dinden bahsediyorsak, bunun Tanrı tarafından ne zaman indirildiği meselesi söz konusudur. Bununla beraber Budizm, Zerdüşizm, Yahudilik, Hristiyanlık, Maniheizm, İslamiyet gibi dinlerin zuhur vakitleri üç aşağı-beş yukarı malumdur. Ama Türklerin bu kadim Tanrı anlayışının temeli durumundaki itikadın zamanı ile peygamberinin isminin ne olduğu bilinmediğine göre, yukarıda bir kısmını andığımız dinlerin ortaya çıkmasından daha önceki bir vakitte insanlara tebliğ edildiğini ve Türklerin de buna inanarak, birtakım ilkelerini günümüze kadar getirdiklerini düşünmekteyiz.

Günümüzde Şamanizm bir din olmaktan çıkmıştır. Sibiryaya ve Afrika'nın en uzak köşelerine kadar gidebilen teknoloji ve basın-yayın araçlarıyla beraber, dünyanın her tarafında dolaşan çeşitli dinlere mensup misyonerler kendi dinlerini en ince ayrıntılarına kadar empoze edip, bu Şamanik itikatlara bağlı insanların da büyük bir kısmını döndürmüşlerdir. Dolayısıyla bugün toplulukların içerisinde folklorik ve eğlencelik bir unsur olarak uygulanan Şamanizm konusunda misyonerlik faaliyetlerine de dikkat edilmelidir. Dünyanın her

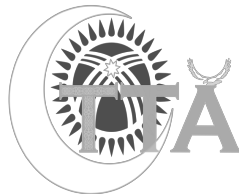
⁷³ Bakınız, *Kur'an-ı Kerim ve Meâli*, s. 53.

tarafında, arkalarındaki resmi ya da sosyal yardım kuruluşlarının desteğiyle dolaşan birtakım kişi veya dini propaganda merkezleri milliyetçi Türk gençlerini Şamanizm yoluyla kazanma peşindedir. Onlar “sizin eski dininiz Şamanizm idi” diyerek, gençlerimizi günümüzde hiçbir hükmü olmayan bu ilkel inanışlara özendirerek, İslamiyetten uzaklaştırma gayreti içindedirler.

Kaynakça

- ALP, İ., “Bulgar Türk Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- ALTINMAKAS, L., “Kazak Türklerinin Gelenekleri ve İslamiyetin Etkisi”, *Türk Kültürü*, 22/250, Ankara 1984.
- ARTAMONOV, M.I., *Hazar Tarihi*, Çev. A.Batur, İstanbul 2004.
- AYDA, A., *Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler*, Ankara 1992.
- BAİLEY, K.Y., “Funeral Archeology and Avar Culture: Old Excavations Yield Serial Data”, *Journal of Field Archaeology*, 5/4, Boston 1978.
- BALINT, C., “Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof.Dr. Yaşar Önen’e Armağan, 26/1, Ankara 1988.
- BARTHOLD, V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. İ.Aka-K.Y.Kopruman, Ankara 1975.
- BEŞEVLYEV, V., “Proto Bulgar Dini”, Çev. T.Acaroğlu, *Bellekten*, C. 9, Ankara 1945.
- BUHARALI, E., “Türklerde Matem Alametleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Prof.Dr. B.Ögel’e Armağan, Sayı 65, İstanbul 1990.
- BULUÇ, S., “Şaman”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, 2. Baskı, İstanbul 1979.
- BURY, J.B., *A History of Later Roman Empire From Arcadius to Irene*, Vol. I, London 1889.
- BUTANAYEV, V.Ya-Butanayeva, I.I., *Hakaskiy İstoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001
- CAHUN, L., *Introduction à L’Histoire de L’Asie*, Paris 1896.
- CZAPLICKA, M.A., *The Turk of Central Asia in History and the Present Day*, Oxford 1918.

ÇAĞATAY, S., “İl, Ulus ve Yönetenler”, *DTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974.

ÇAVUŞOĞLU, Y., “Eski Türk Dini”, *Tanıtım*, 7/79, İstanbul 1986.

ÇIBLAK, N., “Anadolu’da Ölüm Sonrası Mezarlıklar Çevresinde Oluşan İnanç ve Pratikler”, *Türk Kültürü*, 40/474, Ankara 2002.

DE GUİGNES, J.M., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. I, İstanbul 1924.

DEMİR, G., *Isparta-Gelendost Yöresinde Eski Türk İnançlarının İzleri*, DTCF. Bitirme Tezi, Ankara 2010.

Derleme Sözlüğü, C. I, Ankara 1963.

_____ C. II, Ankara 1965.

_____ C. III, Ankara 1968.

_____ C. V, Ankara 1972.

_____ C. VI, Ankara 1972.

_____ C. VIII, Ankara 1975.

_____ C. IX, Ankara 1977.

_____ C. X, Ankara 1978.

DEVİRİŞEVA, H., *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Doktora Tezi, Ankara 2016.

EBERHARD, W., “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *DTCF. Dergisi*, 1/4, Ankara 1943.

EBERHARD, W., *Çin Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987.

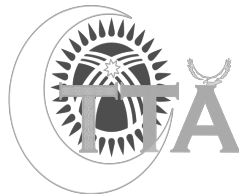
Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. M.Öztürk, Ankara 2001.

ERDENBAT, U., “Har Balgas, Olon Dovid Yabuulj Buy Arheologiyın Sudalgaa”, *Hunnugiyn Ezent Uls ba Mongolın Ertniy Tuuhiyn Sudalgaa*, Ulaanbaatar 2011.

EROĞLU, E.F., *Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2017, s.8; A.

ERZURUMLU, K., *Türklüğe Bakış*, İstanbul 2006.

_____, *Gerçeğe Hu Diyelim*, 2. Baskı, Ankara 2007.

FEHER, G., "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", *İkinci Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1943.

FINDLEY, C.V., *The Turks in World History*, New York 2005.

GAN, L., "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", Çev. E.Sarıtaş, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı 4, İzmir 2000.

GENCELİ KİRAGOS, *Moğol İstilas*, Ter. Mahmut Kemal Bey, Haz. F.Hacısalihoğlu-İ.Aslan, İstanbul 2018.

GOLOMSHTOK, E.A-Griaznov, M.P., "The Pazirik Burial of Altai", *American Journal of Archaeology*, 37/1, Boston 1933.

GÖMEÇ, S.Y., *Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Ankara 1992.

_____, "Drevnyaya Religiya Tyurok", *Şamanizm Kak Religiya: Genезis, Rekonstruksiya, Traditsii*, Yakutsk 1992.

_____, "Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin", *Türk Kültürü*, 33/390, Ankara 1995.

_____, "Eski Türklerde Siyasi Hâkimiyet", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 100, İstanbul 1996.

_____, "Balbalların Peşinden", *Orkun*, Sayı 43, İstanbul 2001.

_____, "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 170, İstanbul 2001.

_____, "Türk Tarihinin Kahramanları: 4- Attila", *Orkun*, Sayı 52, İstanbul 2002.

_____, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 202, İstanbul 2003.

_____, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011.

_____, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2009.

_____, *Türk-Hun Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2018.

GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980.

GRÖNBECH, K., *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Çev. K.Aytaç, Ankara 1992.

- GUMİLEV, L.N., *Hunlar*, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003.
- GÜLBEDEN, *Hümayunnâme*, Çev. A.Yelgar, Ankara 1944.
- GÜNALTAY, Ş., *Mufassal Türk Tarihi*, C. III, İstanbul 1339.
- Hacı Bektaş-ı Veli, *Makalat*, Haz. E.Coşan, Ankara 1971.
- HAUSSİG, W., *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev. M.Kayayerli, Kayseri 1997.
- HAYTON, K., *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Haz. A.T.Özcan, İstanbul 2015.
- HEGAARD, S.E., "Some Expression Pertaining to Death in the Kök-Turkic Inscriptions", *Ural-Altaysche Jahrbücher*, Band 48, Wiesbaden 1976.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, Ter. M.Ökmen, İstanbul 1991
- İBN BATUTA, *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981.
- İBN FAZLAN, *İbn Fazlan Seyahatnamesinden Seçmeler*, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975.
- İbni-Mühennâ Lûgati*, Haz. A.Battal, 2. Baskı Ankara 1988.
- İNAN, A., *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara 2017.
- _____, *Makaleler ve İncelemeler*, II. Cilt, 2. Baskı, Ankara 1998.
- KAFESOĞLU, İ., *Eski Türk Dini*, Ankara 1980.
- _____, *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983.
- KALAFAT, Y., *Altaylardan Anadolu'ya İnanç Göçü*, Ankara 2012.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I-III, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988.
- KATANOV, N.F., *Türk Kabileleri Arasında*, Çev. A.Bağcı, Konya 2004.
- KHOMUSHKU, O.M., "Shamanism as a Worldview Basis of Ethnocultural Traditions of the Peoples of the Sayan-Altai in Present-Day Society", *Humanities & Social Sciences*, 1/3, Kızıl 2009.
- KIRİLEN, G., *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Ankara 2015.

KLYAŞTORNIY, S.G., “Mifologičeskiye Syujeti v Drevnetyurskih Pamyatnikah”, *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 1977, Moskva 1981.

KLYAŞTORNIY, S.G-Sultanov, T., *Türk'ün Üçbin Yılı*, Çev. A.Batur, İstanbul 2003.

KOLESNİKOV, A., *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar*, Çev. R.Abdieva, Ankara 2010.

KÖPRÜLÜ, F., *Türk Tarih-i Dinisi*, Haz. M.Ergun, Ankara 2005.

Kur'an-ı Kerim ve Meâlî, Meal ve Tefsir C.Yıldırım, İstanbul 1982.

KUZGUN, Ş., *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985.

KÜÇÜK, A-Tümer, G-Küçük, M.A., *Dinler Tarihi*, 6. Baskı, Ankara 2015.

KÜÇÜKMEHMETOĞLU, Ö., “Bir Kırgız Cenazesinde Müşahade Ettiklerimiz”, *Kardeş Kalemler*, 1/7, Ankara 2007.

LİU, M.T., “Kulturelle Beziehungen Zwischen Ost-Türken und China”, *The Central Asiatic Journal*, Vol. I, Wiesbaden 1957.

_____, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'ukü)*, I. Buch, Wiesbaden 1958.

MACKERRAS, C., “The Role of Ancient Turkic States in World History”, *Second International Congresson Turkic Civilization*, Bishkek 2005.

MANGALTEPE, İ., *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009.

Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz).

Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasırı*, Çev. M.Uyar, İstanbul 2016.

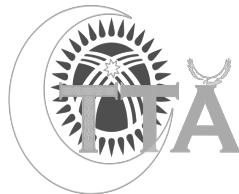
DUĞLAT, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*, Çev. O.Karatay, İstanbul 2006.

Moğolların Gizli Tarihi, Çev. A.Temir, 2. Baskı, Ankara 1986.

MOLDABAYEV, İ.B., “Sibiryaya Halklarının Folklorunda Kırgızlar Üzerine Destan ve Rivayetler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof.Dr. Ahmet Temir'e Armağan, 30/1-2, Ankara 1993.

MUSTAFAİNA, R.M., *Predstavleniya, Kultı, Obryadı u Kazakov*, Alma-Ata 1992.

OCAK, A.Y., *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri*, Ankara 1984.

ODBAATAR, Ts., "Braids of Human Hair in Xiongnu Tombs", *Treasures of Xiongnu*, Ulaanbaatar 2011.

ONAT, A., *5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1977.

ONAT, A-ORSOY, S-ERCİLASUN, K., *Han Hanedanlığı Tarihi*, Ankara 2004.

ORKUN, H.N., *Türk Dünyası*, İstanbul 1932.

ÖGEL, B., *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara 1981.

_____, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988.

_____, *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006.

PSALTY, F., "Türkelide Hıristiyanlık", *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943.

RADLOFF, W., *Sibiryadan Seçmeler*, Çev. A.Temir, Ankara 1975.

_____, *Türklerin Kökleri*, Çev. A.Ekinci-Y.Ünlü, C. I, Ankara 1999.

RASONYI, L., *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Ankara 1988.

RUDENKO, S.I., *Frozen Tombs of Siberia*, Berkeley 1970.

SAVİNOV, D.G., "Etnokulturniye Svyazi Naseleniya Sayano-Altaya v Drevnetyurkskoye Vremya", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 1972, Moskva 1973.

SCHMİDT, P.W., "Tukuelerin Dini", *İÜEF.Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 14, İstanbul 1966.

SÜMER, F., "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", *DTCF. Dergisi*, Sayı 17, Ankara 1961.

ŞAHİN, H.İ., "Balıkesir Çepnilerinde Ağıt Geleneği ve Ağıtçı Kadınlar", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Ankara 2011.

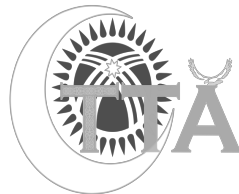
TANYU, H., *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1980

Tarama Sözlüğü, C. II, Ankara 1965.

_____, C. IV, Ankara 1969.

_____, C. V, Ankara 1971.

_____, C. VI, Ankara 1972.

TAS, A.R., “Çuvaşların Dini”, Çev. D. Arık, AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 38, Ankara 1998.

TRYJARSKİ, E., *Türkler ve Ölüm*, Çev. H.Er, İstanbul 2011.

TURAN, O., *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969.

_____, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969.

UYGUR, C.V., “Dul (Tul) Kelimesine Dair”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, C. I, İstanbul 2015.

ÜNAL, A., “Kırgız Halk İnanışlarında Yas Tutma Motifine dair Tespitler”, *Altay Communities. Religion and Belief Rituals*, İstanbul 2017.

ÜNAL, F., “Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği”, *Bilig*, Sayı 45, Ankara 2008.

WATSON, B., *Record of the Grand Historian of China*, Volume II, Third edition, New York 1968.

YAĞLI, A., *Timurlu Devleti Teşkilatında Vezirlik Kurumu*, Doktora Tezi, Ankara 2014.

YALGIN, A.R., *Cenupta Türkmen Oymakları*, C. I-II, 2. Baskı, Ankara 1993.

YILDIRIM, K., *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, Haz. R.R. Arat, 2. Baskı, Ankara 1979.

YUSUPOV, K., *Manas Destanı*, Aktaranlar: F.Türkmen-A.İnayet, Ankara 1995.

YÜREKLİ, T., *XI-XV. YY'lar Arası El-Cezire Bölgesinin Tarihi Coğrafyası*, Doktora Tezi, Ankara 2009.

ZAJACZKOWSKİ, A., “Khazarian Culture and Inheritors”, *Acta Orientalia*, Tom. XII, Budapest 1961.

